

Co je podstatou lidového veršovaného projevu? Nepochybně uvědomělá — nebo jen tušená — snaha o esteticky náročnější podání, než je prozaické vyprávění. K základním výrazovým složkám lidové poezie patří rytmus, pokusy o rým nebo asonanci a výběr méně běžných vyjadřovacích prostředků. Lidová poezie má vlastní prostředí, v němž se pohybuje. Nejčastěji se s ní setkáváme v *ukolébavkách, říkadlech, říkankách, brách s batolaty a s dětmi v rodině, dále ve škádlivkách, rozčitadlech, jazykolamech, imitacích zvířecí řeči a v rýmovaných básnách dětí mezi sebou, a konečně v dětských obchůzkách při výročních obyčejových příležitostech. Nesmíme zapomenout na *popěvky, balekačky, ukolébavky bračkám a dětské písničky* vůbec.*

Od nich se dostáváme do prostředí mládeže a dospělých. Zde mají verše své základní místo v písních, v některých obyčejových výstupech a obchůzkách, v četných textech lidového sousedského divadla a v tzv. drobných folklórních žánrech včetně řady nápisů. Lidové verše nejsou samoučelné; i v jejich využití se projevuje synkretismus, o němž je řeč v úvodu. Nejčastěji jsou spojeny s pohybem nebo s pracovním procesem, slouží jako rytmický doprovod při zábavě a jako píseň k poslechu pro sebe i k poslechu v širším posluchačském nebo tanečním prostředí. Lidová — a hlavně zlidovělá — píseň má výrazné místo ve společenském zpěvu vlastenecké mládeže ve 30. — 50. letech 19. století, ve druhé polovině století pak spolu s pochodovými písněmi tvoří repertoár tělovýchovných, zájmových a dělnických spolků. Značnou úlohu při nácviku a zapamatování lidových písní měla a má škola. Srovnáme-li obsah zpěvníku pro školní potřebu, sloužícího v několika vydáních školní mládeži ve 20. — 30. letech 20. století, s repertoárem lidových písní obecně známých generaci odchované školou v meziválečném období, najdeme překvapující shody. Písně nových školních zpěvníků z 50. — 70. let našeho století se v obecném repertoáru již tak výrazně neprojevují, i když znalost lidové písně se může šířit a upevňovat i mimo školu na brigádách, v dětských, mládežnických a tělovýchovných organizacích.

Řadu základních prvků lidové poezie můžeme najít v dětských ukolébavkách nebo říkadlech. Volné asociace se střídají s velmi konkrétními obrazy nebo s fantastickými představami. Jejich výrazem jsou různé rytmizované promluvy zdánlivě bez vlastního smyslu, zato však s kouzelnou fonetickou složkou:

Halí, belí, koně v zelí,
a hřібata v petrželi.

Opakování „lí — lí“ působí jako měkký sluchový dotek, střídání -a- a -e- na začátku prvního verše s -o- a -ě- v druhé polovině uklidňuje — jako

ostatně většina vyslovování samohlásek (ve zpěvní realizaci tónů). Také opakovaná jednoduchá melodie, vlastně recitativ, působí jako uklidnění. Vezměte říkadlo:

*Ondra, Ondra, Ondrášek
pojedeme pro hrášek
brášek nám už nedali
už ho všechen spapali.*

Skanduje se bohužel nejčastěji tak, jak je naznačeno, tedy trochejským rozměrem, i když víme, že v češtině není přízvuk na konci slova. Jestliže však vyslovujeme verše jako významové jednotky (jsou tak i myšleny, v každém řádku je jeden ucelený výrok), pak můžeme závěrečné trojslabičné klauzule vyslovit s jedním (správným) přízvukem a poněkud rychleji. Využijeme-li přitom odpovídající intonace, která výrazně zvukově uzavře verš, vyprovokujeme napjatě naslouchající dítě k opakování. Rytmičné skandování a proměnlivá intonace pomáhají zdůraznit dynamičnost říkanek i říkadel.

Nehledě na častou tajuplnost významové složky, jsou dětské verše kompozičně přehledné. Posлуhač se v nich oslovuje formou rozhovoru, důležité pojmy se často opakují. S rostoucím věkem dítěte ubývá zdobnělin a deformovaných sloviček, která měla dítěti přiblížit svět dospělých. Rýmy a asonance se vzájemně pronásledují: nemá velký význam počítat, v kolika procentech veršů jsou rýmy (a jaké) a v kolika pouhé zvukové shody. Verše totiž nevznikají jako umělecká jednotka, oslavující dokonalou formou literární obratnost svého tvůrce, nýbrž jako čistě účelové fonetické prostředky k usnutí a uklidnění, jindy naopak k upoutání pozornosti, k pobavení a rozptýlení. Podle toho pak nemusí mít vlastní význam, nebo jej naopak obsahují v hojném míře.

Starší děti rády vytvářejí vlastní tajuplný svět, který se odlišuje od světa dospělých. Stačí zavést „tajný jazyk“ — ale ten už nemusí být vždycky veršovaný. Nebo naslouchají zvukům zvířat a snaží se s nimi „hovorit“ jejich vlastní „řečí“. V řadě textů, zejména písňových, můžeme najít ohlasy písní dospělého věku, zárodečné fáze chápání morálky a kolektivity a společenskou motivovanost. To je svědectví postupného vyrůstání dětského světa z malých botiček a jeho připojování k složitému běhu lidského života.

Dětská lidová poezie však neexistuje — stejně jako ostatní druhy folklóru — mimo prostor a čas. Je přirozené a prakticky funkční: za veršovaného doprovodu se rytmičtěji a rovnoměrněji otlouká píšťalka, tanec a taneček bez písně také neexistuje, řada her se bez veršů vůbec nedá hrát a bez zpěvného halekání ze stráně na stráž by se ani Babuška nedozvěděla, zda Katuška už požene domů nebo ne. Praktická dorozumivací a herní funkce dává dětské lidové poezii konečný smysl (lidové proto, že to nejsou ani verše či píseň ze školy, ani z časopisů pro děti) a někdy umožní pochopit zákonitosti poezie dospělých.

Ukázky textů následují v pořadí: ukolébavky (č. 1—9), houpačky a povídání s dětmi (č. 10—21), říkanky (č. 22—37), rozčitadla (č. 38—49), jazykolamy (č. 50—51), významové groteskní protimluvy (č. 52—62) a halekačky (č. 63—65). Výběr textů se řídil čtenářským pohledem bez ohledu na poměrné zastoupení četnosti a oblastí výskytu.

1.

Ha - jej, můj zla - tou - šku, ha-jej a spi,
za - mhou-ři ma - li - čky o - či - čky svy:
ha - jej— da - dej— da - dej— ma - lej!
za - mhou-ři ma - li - čky o - či - čky svy.

1. Hajej, můj zlatoušku,
hajej a spi,
zamhouří maličky
očičky svy:
hajej, dadej, dadej malej!
zamhouří maličky
očičky svy.

2. Hajej, můj andílku,
hajej a spi,
matička kolíbá
dětátko svy;
hajej, dadej, dadej malej!
hajej, můj andílku,
hajej a spi. E₂ 23—24

2. Halala belala, aby sa vyspala,
skoro ráno vstala, husičky zahнала
tam dolů, tam horu k mlynářovu dolu.
Mlynářka vyběhla s velikú lopatú,
zabila husičku, pěknú, drdolatú.
Počkaj, ty mlynářko, zabiju ti syna,
budeš naříkati do třetího týdňa. J₁ 20

3.

Hu-laj,ny-naj a ne-plač, pil by pi-vo ko-lé - bač,
 kú-pil by si, ne-má zač, hu-laj,ny-naj a ne - plač!

1. Hulaj, nynaj a neplač, pil by pivo kolébač, kúpil by si, nemá zač, hulaj, nynaj a neplač!
 2. Hulaj, nynaj a neplač, pil by pivo kolébač, kúpil si ho za halěr, vypil mu ho náš talěr.
 3. Hulaj, belaj a neplač, pil by víno kolébač, kúpil si ho za zlatý, vypil mu ho bachratý.
 4. Hulaj, belaj a neplač, pil by víno kolébač, kúpil si ho za babku, vylal si ho za lavku. S 448

4. Hajej dítě, kolébu tě, až ty usneš, uteču tě, uteču tě do políčka, donesu ti kus chlebička. J₁ 20

5.

Mlč, dě - tá - tko, ne - pla - kej, ne - pla - kej,
 sic by při - šel ro-ha-tej: na - bral by tě
 na ro - hy a by - lo bys u - bo - hy.

- Mlč, dětátko, neplakej, neplakej,
 sic by přišel rohatej:
 nabral by tě na rohy
 a bylo bys ubohy. E₂ 33

6.

Ha - lí, be - lí, ko - ně v ze - lí
 a hří - ba - ta v pe - tr - že - lí.
 Halí, belí, koně v zeli
 a hříbata v petrželi. M 11

7.

Ho - li, be - li hod' - ša, ně - ni do - ma o - tca,
 i - šel do Bu - dí - na pre dva su - dy ví - na.

1. Holi, beli hodša, něni doma otca, išel do Budína pre dva sudy vína.
 2. Pre dva sudy vína a pre treťú bečku, že bude vydávac najstaršú dzevečku. S 4

8. Neplač, Franto, neplač, kópíme ti klepač, až ty budeš plakati, budeme tě klepati. M 17

9.

Spi, Ja - ni - čku spi, dam ci jab - ka tři,
 jed - no bu - de čer - ve - ne a to dru - he ze - le - ne,
 spi, Ja - ni - čku spi, o - či - čka za - mřil!

Spi, Janičku, spi,
dam ci jabka tři,
jedno bude červene,

a to druhe zelene,
spi, Janičku, spi,
očička zamři! S 448

10. Leze myšička po stěně,
ať se Karlíček zasměje! E₂ 31

11. Houpy, houpy, houpy!
kočka snědla kroupy,
kocour hrách
na kamnách; kořata se hněvaly,
že jim taky nedaly.
Houpy, houpy, houpy;
byly všechny hloupy! E₂ 31

12. Tanyny, tany, tanyny,
kočka zjedla slaniny
a kocůrek máslo,
tááák to s ním zatřáslo. J₁ 23

13. Hóp, hóp, hopsasa,
koza nemá ocasa,
jenom malé drobínek,
co přikryje komínek. M 17

14. Hajej, hajej, hajušky,
pojede na hrušky,
a z hrušček do Němec,
našem Tonkovi pro věnec. V 6

15. Hóp, hóp Bartoňu,
kde pojeděš na koňu?
Já pojedu do Němec,
mé Mařence pro věnec.
Kup mně taky jeden,
dám ti chleba s medem

a koláče s trnkama,
aby řitka brnkala.
Brnky, brnky, brnky,
to só dobrý trnky. M 25

Hóp, hóp, Bar-to-šu, po-je-de-me k Vl-ko-šu,
od Vl-ko-ša k zám-ku, hle-dat si ga-lán-ku,
a od zám-ku k mě-stu, hle-dat si ne-vě-stu.

Hóp, hóp, Bartoňu, pojedeme k Vlkošu,
od Vlkoša k zámku, hledat si galánku,
a od zámku k městu, hledat si nevěstu. M 23—24

Bu-dem vi-dět Ho-lo, Ho-lo, Ho-lo-móóóó!

Budem vidět Holo, Holo, Holomóóóó! M 23—24

18. Háju, háju,
k zelenému máju,
podiv sa, Františku,
jak ti pěkně hrajú. V 6

19. Byl jeden gajdoš,
co gajdoval za groš,
pořád jenom: ciny, ciny,
od dědiny do dědiny. J₁ 22

20. Halulu, halulu,
ztratila Mařenka košulu.
Do nájde, nech vrátí,
Mařenka zaplatí. V 6

21. Za tú našú stodolú
zajíci sa hónijú,
hned je jeden, hned sú dvá,
hned je celá hromada. J₁ 22

22. Povídám, povídám pohádku,
že pes přeskočil hromádku.
Povídám, povídám druhou,
že teče voda struhou.
Povídám, povídám třetí,
že spaly na peci děti;
a když se hezky vyspaly,
př kusu chleba dostaly. E₂ 46

23. Vařila myšička kašičku
na zlatém randlíčku.
Ten povídá: Já mám hlad!
Ten povídá: Já též!
Ten povídá: Není co!
Ten povídá: Poďme krast!
Ten povídá: Není kde!
Ten povídá: Já nepudu, dybych měl ostarť nájmenší,
rači polezu a skovám se tam, tam, tam! V 8

24. Na brabenčím kopenci,
bili se tam třé Janci.
Jeden šel pro paličku,
roztrhal si nohavičku,
liška mu ju zašívala,
veverka se posmívala.
Co ty sa máš posmívati,
dyž já nemám kúska gatí!
V 45
25. Jeden, dva, tři,
my sme bratři,
jeden chodí do školy,
druhý šije bačkory,
třetí sedí na kamenci,
drží dudy na raměnci,
sám sobě hrá,
dudy nadívá. J₁ 12
26. Kázal pán psovi
a pes ocasovi,
a pes si lehnúl,
ocasem nehnúl. V 45
27. Kvá, kvá, kvačica,
černá slepica,
poščaj, kmotře, brány,
rozeženem vrány,
poščaj, kmotře, klobúka,
rozeženem kohúta:

Ty bečáku ubečaný!
Neplač, než kočička vajíčko znese, šeccko sa to
zahójí. V 13
28. Trubte, trubte, trubačé,
ať nám Ozeť neplače!
A šak my sme trúbili,
až sme trúby zhubili! V 12
29. Pojdme domů, mrká,
viděli jsme vlka,
vlka vlkatého,
koně odratého. PV 101
30. Franta rasů hrál na basu
staré kráve na ocasu;
a ta kráva byla ráda,
že má Frantu kamaráda.
PV 67
31. Kalamajka myk, myk, myk,
oženil sa fojtů býk,
vzál si sobě za ženu
tú fojtovu stračenu. V 39
32. Tá naša hospodyň
přežalostně plače,
ale randlík o třech nohách,
ten proti ní skáče.
- Tá naša hospodyň
škopky, hrotky hóní
a putny ju pomlúvajú,
že nenosí vody. V 39
33. Šel chudý, mjél dudy,
pěkně si zapískál,
šel Adam, mjél čagan,
šeccko mu to strískál!
V 29
34. Joska, koska, rákoska,
prodal kozu za tři sta
a berana za dvě stě,
povedó ho k nevěstě. Vá
35. Matúšu, Matúšu,
ať ťa blechy nekúšú!
Jak ťa blecha ukúsí,
chytíme ju za fúsy. V 33
36. Šel Vrba s Vrbicú,
něsli v noši krupicu,
krupica sa rozlétla,
a on mýknúl do pekla! V
37. Máš galána Josku,
má lechtivó kožku.
Máš galána Františka,
zavaž si ho do míška.
Máš galána Tomáša,
chytá se ti rubáša. V
38. An tan týny
sou raka týny
sou raka ryby raka
hola hola bam bus! V 26
39. Endeľe bendeľe tyka mŕ.
obrčtajne rozmarýna
ryky piky pumprliky
alec palec ven! V
40. Ene den cukrdene,
karafiát mustrdene,
ene den, cukrden,
karafiát mustrden. Vá 8
41. Enyky beniky kliky bé
ábr fábr domine
elce pelce do pekelce
bum báb ven! V
42. Ene tene týne,
majú draka týne,
majú draka tyky taka,
ten železný zvon,
eo sa paří na kamenci,
utíkajte z pekla všeci,
bíla hus, černá hus,
a ty, pane grobijáne,
en, ven dus! V 25
43. En, ten, táje,
dívka dáva kráve,
kráva to nechce,
kůň na to řechce,
kohút na to kokrhá,
že jí hlavu oškubá,
do hola, do hola,
do černýho pazóra.

44. En delen dūle
na tem dubě
seděli tam ptáci,
vyhnali je Turci.
a pastorek z kola ven! J₁ 13
45. Engele, bengele, cukr, óna, óbr, lata, ima, d'óra,
iky, piky, bumbeliky,
alec, palec, ven! Vá 8
46. A, bú, tatarú,
vem si babu karbaru,
karbaruka, bumaraka,
princ! V 8
47. An don dodion,
cive, kopion,
ana vuka, levá ruka,
ten kamenský zvon. Vá 9
48. Jedenka, dvanka, třínka,
pádě, ládě, sůka, lůka,
do klobůka,
pase koně na výhoně,
bum, bác, ven! Vá 9
49. Výjdi, výjdi, sluněčko,
za hrachové zrnečko,
až ty vyjdeš na kopeček,
uhlídáš tam pět oveček,
a šestého berana
se zlatýma rohama,
kdo ty rohy nájde,
štyry míle zájde,
štyry míle za Prahu,
honili sme šmatlavú,
šmatlavá nám utekla,
a my za nů do pekla — hůššš!
J₁ 14
50. Skákalo psisko
přes příkopisko,
přes pcháč,
přes rozsocháč,
přes nevyrovnané humno. V 15
51. Já mám dukát, tupldukát,
já ti ten dukát tupldukát dám
vytupldukátovati
do té nejtupldukátovatější barvy! J₁ 34
52. Ene bene kubine,
Honza sedí v komíně,
vybírám tam vrabce,
strká je do kapce
a z kapce do huby
pro ty naše holuby. PV 34

53. Pomáhej ti pámbu, chlapče!
Vybírám na vrbě vrabce.
Já ti dávám pozdravení.
Nejsou ještě vopeřený.
Chlapče, koukáš jako filip.
Teď mně právě starej ulít.
Hochu, ty seš jako blázen!
Dejž to pámbu, spánembohem.
PV 42
54. Seděli dvě pod lávkama,
hostili se pohlavkama.
Němý hluchému povídal,
aby bez noh utíkal,
slepý škaředě pohleděl,
aby bez gatí neseděl. PV 52
55. Kdo má uši, poslechni, kdo má oči, prokoukni:
Beznohý na hrušku leze, Němej po cestě si brouká,
že si rácata vybere, hluchý v trní jej poslouchá,
bezruký tam na něj hází, umrlý přes cestu běží,
trefí-li ho, že ho srazí. slepý do očí mu hledí. PV 52
56. Zač ta koza?
Netrká.
Jak dojí?
Za tři zlaté. PV 42
57. Za pecí měl studničku,
vážil vodu sakem,
ryby chytal vidlema,
vrabce střílel mákem. PV 52
58. Kmotráme vás, vítáčku,
chlebujte si z našeho krajáčku,
stolujte si u našeho sedu,
a chlebujte si našeho kroju,
koláme nemáče,
žebrali nám je pobráče. PV 61
59. Vítám vás, tetka, z funusu.
Prodala sem husu.
Jakpak tam hodně plakali?
Málo mně za ni dávali.
Ale tetka, vy ste hluchá!
Nebyl to houser, byla to husa. PV 43
60. Jede Turek do Moravy,
šavle se mu blýská,
já sa Turka nebojím,
ani jeho vojska,
ani jeho pistole,
dyž sú buchy na stole. J₁ 13

61. Co bude k obědu?

Topůrko strouhaný,
šindel polejvaný,
čtvero na patero,
koště na kyselo,
na devět mis,
na čtyři málo
a na pět nic.
Přijďte k nám,
to vám povídám!

PV 20

62.

Py-ta - la se ko-čka ko-čky, má-li ko-cúr pa-zú-ry?
Jak jsi sta-rá, tak jsi hlú-pá, jak by vlí-zal do dŭ-ry?

1. Pytala sa kočka kočky, má-li kocúr pazúry?
Jak jsi stará, tak jsi hlúpá, jak by vlízal do dŭry?
2. Pytala sa kočka kočky, má-li kocúr kořata?
Jak jsi stará, tak jsi hlúpá, dyť je to náš pantáta.

S 571

63. Hej, hej!

Máři, Mařenko Zikmundova!
požeň ty ke mně na malou:
telátko má nohu zlámanou,
třema pentličkama svázanou;
kdybys ty sem ke mně hnala,
jednu bych ti darovala:
buďto tu zelenou,
a nebo červenou,
nebo tu fíjalovou;
kterou by sis chtěla vybrati,
tu bych ti chtěla darovati.
Héla helilalou!

E₂ 209

Ho - ja, ho - ja, ty Mad-len - ko Mlyn-ko -
va, do - bře se ti pa - se? „A mi
se zle pa-se. Me kra - vy bě-ha - ju a tra - vy
hle - da - ju, že ji tu ně - ma - ju. Ho - ja,
ho - ja, He-len - ko ro-zto - mi - la.“
A po-žeň ty sem-kaj, tu je tra - va vel-ka.
Na - pa - se se ti kra-věň-ka, ho - ja, ho - ja.

Hoja, hoja,
ty Madlenko Mlynkova,
dobře se ti pase?
„A mi se zle pase.
Me kravy běhaju
a travy hledaju,
že ji tu němaju.
Hoja, hoja,
Helenko roztomila.“

A požeň ty semkaj,
tu je trava velka,
napase se ti kravěnka,
hoja, hoja.
„Ja bych k tobě hnala,
ty bys mne zahrála
a moju Malenku
do škody vehnala,
maměnka by mi hřebala,

že sem škodu dělala,
hoja, hoja,
Madlenko moja.“
Dy nechceš helekat,
daj sobě vyflekat,
ja, staru lopatu,
co leží za latu;
tym starym pometlem,
co leži za peklem. S 466

65. Hej, hej!
Báro, Baruško Kulichova!
požeň ty ke mně sem,
já pasu pod lesem;
ty červený jablička vočešem
a ty zelený necháme,
až uzrajou, počkáme.
Máš-li ty kudličku, lup sobě;

nemáš-li, kup sobě.
Já jsem si kudličku koupila,
abych ty červený jablička loupila;
já bych ti ji půjčila,
ty bys mně ji ztratila,
mezi mládence a panny prokramařila.
Héla helilalou! E₂ 209—210

Písňe mládeže a dospělých

S lidovou písní je to složité. Už sama definice je dosti obecná: lidová píseň je spojení veršovaného textu s nápěvem, vyjadřující jako celek stav duchovní kultury a sociálně ekonomické základny společenství, ve kterém píseň vznikla. Za lidovou píseň se většinou považovaly písňe vesnické, avšak kromě nich existují v lidovém prostředí také písňe městské, a to tzv. zlidovělé (folklorizované písňe známých autorů) a tzv. písňe populární (někdy zvané pololidové) od kramářských po šlágry. Specifický charakter mají písňe dělnické, které se pohybují mezi vesnickým (předměstským) a městským prostředím. Na rozdíl od vyprávění jsou písňe určeny nejen ke společnému poslechu, tanci nebo pracovnímu úkonu, ale také ke zpěvu pro sebe.

Které jsou nejoblíbenější? Dnes většinou krátké, rytmické a žertovné (ponejvíce v Čechách) a spolu s nimi milostné a sentimentální (ponejvíce na východní a jihovýchodní Moravě). V minulosti to bylo zřejmě obdobné. Tak např. v Erbenově sbírce z r. 1864 tvoří milostné, taneční a svatební písňe 60 % obsahu, v Kollárově sbírce z r. 1835 asi 50 %.

Pojetí lidové písňe procházelo u nás různými vývojovými etapami. Nejříve se zavedl pojem „národní píseň“, což je v české a slovenské folkloristice a muzikologii časově omezené označení pojmu „lidová píseň“. Užívali ho obrozenští romanticky orientovaní spisovatelé, literární a hudební vědci, sběratelé a editoři; považovali lidovou píseň za výsledky estetické tvorby vesnického obyvatelstva, které se staly majetkem celého národa a slouží jeho národní reprezentaci. V tomto pojetí jsou lidové písňe nedílnou součástí národní kultury a jejich estetické a mimoestetické funkce jsou dány původem autorů, pocházejících z tehdy blíže nediferencovaného „národa“.

Na vývoj těchto názorů působily u nás jednak slovansky orientované vlivy ruských písňových sbírek (Kurganov 1769, Čulkov 1773—1774, Trutovskij 1776), jednak edice *Stimmen der Völker in Liedern*, kterou vydal J. G. Herder 1778—1779. Bez významu nebyla ani *Mala prostonarodna slavoserbska pesmarica* V. S. Karadžiče (1814), která měla v českém prostředí živý ohlas a byla bezprostředním impulsem pro vznik *Slovanských národních písňí* F. L. Čelakovského (1822—1827). V jeho pojetí je termín „národní píseň“ maximálně stabilizován a přebírá jej J. K. Kamarýt, J. J. Langeter, F. Sušil a ve druhé polovině 19. století ještě F. Bartoš a L. Janáček.

Další vývojovou fází je diferenciaci, kterou zavádí B. Němcová a K. J. Erben užíváním termínu „prostonárodní“. Je to pokus o estetické a společenské vymezení tradičního folklóru na rozdíl od skladeb pololidových nebo zlidovělých, které do vesnice pronikaly z jiného společenského prostředí. Tento pojem nejlépe charakterizoval V. B. Nebeský, který v recenzi Erbenovy sbírky *Prostonárodní české písňe a říkadla* (1863) rozlišuje „prvotní zpěv národní“, který má i národní (tj. nacionální) charakter, i národní (tj. anonymní) původ, což ukazuje na příkladu lidového eposu, ly-

rických obřadních písní aj. Druhou oblastí je „prostonárodní“ tvorba, do níž pronikla řada vlivů i z tvorby profesionální. O. Hostinský pak hovoří o „básnivém duchu prostonárodním“ (1869).

V 70.—90. letech 19. století došlo ke zpřesnění pojmové řady „*národní — prostonárodní — lidový*“. Stabilizovala se zejména v období příprav Národopisné výstavy československé (1895). Zatímco pro Č. Zibrta byla „prostonárodnost“ totožná se „staročeskostí“ (1889), proniká v tehdejší komparativně orientované slovesné folkloristice (J. Polívka 1891) diferenciace pojetí „národní“ a „lidový“. K přesnému rozlišení přispěl O. Hostinský zavedením pojmu „lidový zpěv“ (1896), což je vlastně označení souborného repertoáru všech vrstev národa; jeho součástí je lidová nebo prostonárodní píseň, duchovní lidová píseň, světská píseň znárodnělá a píseň kramářská. Uvedené společensko-funkční skupiny se vzájemně ovlivňují a bez ostrého rozlišování přecházejí jedna do druhé. Propracováním pojetí lidového zpěvu jako písňového repertoáru nejširších vrstev navazuje O. Hostinský na starší názory Rittersberkovy, Kollárovy a Palackého.

Od konce 19. století se v odborné literatuře postupně stabilizoval termín *lidová píseň*, i když termín „národní“ píseň se používal i nadále. Označení „prostonárodní“ jako odborný termín zaniklo koncem 19. století. K naprostému rozlišení „národnosti“ a „lidovosti“ došlo koncem 40. let 20. století, kdy termín „lidová píseň“, lidová tvorba, umění apod. zcela převládá.

Zmínili jsme se již, že velkou skupinu tvoří *zlidovělé písně*, tj. skladby básníků a hudebníků, jejichž písničky se postupně staly součástí lidového písňového repertoáru. Takových příkladů známe řadu: k nejvýraznějším patří *Kde domov můj*, původně česká vlastenecká píseň ze hry J. K. Tyla *Fidlovačka* (1834), zhudebněně F. Škroupem.

Autorské znění textu (řidčeji nápěvu), známé z tištěného nebo rukopisného záznamu, se za určitých okolností mohlo v lidovém prostředí měnit. V tomto smyslu lze zlidovění nazvat také folklorizací. Při studiu folklorizace se kromě původu písní sleduje způsob rozšíření a s ním spojená proměnlivost textu či nápěvu, dále životnost zlidovělých písní v jednotlivých společenských skupinách a kvalita nového výtvaru včetně změny jeho funkcí. V českém prostředí našel B. Václavěk 175 textů a nápěvů zlidovělých písní (v Německu to bylo podle J. Meiera 567 písní). Pocházejí od 67 autorů, z nichž 14 je anonymních. Z tvorby sedmi nejznámějších básníků 1. poloviny 19. století zlidovělo asi 30 % textů, od 46 středně a málo známých autorů pochází 68 % zlidovělých písní.

Zlidovění probíhá v závislosti na společenských podmínkách v jednotlivých přejímatelských a nositelských skupinách. V české městské společnosti převažovaly od začátku 19. století do konce 40. let v prostředí literárních a tanečních zábav společenské a lyrické (milostné) zlidovělé písně. Od 50. do 70. let zlidověly v tělovýchovných a jiných organizacích některé pochodové písně a od 80. let převažovaly sentimentální písně, pěstované ve zpěvních síních, hospodách a jiných malých skupinách nositelů. V prostředí dělnických a politických spolků zlidověly a textově se přizpůsobily některé písně obecně proletářského zaměření, jejichž obsah autoři aktualizovali, zatímco revoluční písně a pochody se šířily se stabilními známými texty. Ve folklorně živých oblastech venkova zlidověly ve spolkové činnosti některé vlastenecké písně, v rodinném zpěvu a zpěvu pro sebe se v rukopisných zpěvníčcích objevily zlidovělé výpravné a baladické písně kramářské-

ho typu a sentimentální milostné popěvky, původně komponované jako ohlasy, které se do jisté míry vracely do výchozích nositelských skupin.

Východiskem zlidovění byly ponejvíce tištěné prameny, tj. sbírky básní, časopisecké otisky, hudebniny, zvláště často kramářské tisky, dále společenské zpěvníky, školní čítanky a zpěvníky a takové edice lidových písní, které obsahovaly i zlidovělé skladby. Základním rukopisným pramenem jsou rodinné zpěvníky s individuálním oblíbeným repertoárem. Postupný rozvoj hromadných sdělovacích prostředků přispívá k rozšíření a obecné známosti písní, nevede však k jejich zlidovění v uvedeném významu, protože šíří kanonickou verzi, jež se pouze reprodukuje.

Při folklorizaci dochází ke změnám nebo přizpůsobování textů modernizací výrazu a významovými aktualizacemi. Vedle těchto zásahů se nejčastěji objevuje zkracování písní, podmíněné pamětovým tradováním (tj. zapomináním), dále prodlužování (v kramářských textech zhruba do 70. let 19. století), přidávání významově odchylných strof, vnechávání a míšení strof či kontaminace umělého a folklorního textu nebo parodování. Časté jsou i změny vzniklé nepochopením textu nebo špatným odposlechnutím. Za nejproměnlivější skladby lze označit texty milostných a obecně lyrických písní, jejichž variabilita sahá až k parodiím. Noví nositelé vytvářejí ve změněných podmínkách nové texty již jednou zlidovělých písní s jinými funkcemi. Životnost zlidovělých písní se podle dokladů, shromážděných k r. 1938 B. Václavkem, pohybuje od 40 do 100 let.

Zlidovělé písně, které prošly ústním tradováním, nesou stopy výrazových změn, souvisejících s novými významy. Jak výběr skladeb, tak také jejich změny svědčí o nepřilži vysoké úrovni estetického ideálu nositelských skupin. Z města do vesnic proniká tendence k sentimentálním úpravám původních skladeb, přičemž se uplatňuje additivnost, tj. spojování motivů vedle sebe (i když netvoří organický celek), a typizace, tj. stírání individuálních rysů textů, vlastních jmen a konkrétních údajů do obecné významové roviny.

Zlidovění je součástí vývojového procesu národní zpěvní kultury a probíhá s různou intenzitou prakticky ve všech historicky doložitelných obdobích. Lidové i zlidovělé písně tvoří spolu s písněmi umělými (jejichž autorství se ve zpěvním povědomí neustále udržuje) zpěvní repertoár příslušného historického období. Výrazným dokladem je *společenský zpěv*, za který považujeme jeden z druhů zájmové, aktivní a spontánní činnosti českého měšťanstva ve 30.—50. letech 19. století. Šlo o kolektivní zpěv v malých rodinných i větších neformálních vlasteneckých skupinách, který v průběhu národního obrození spolu s „*národními tanci*“ sehrál relativně pokrokovou úlohu při sjednocování národnostního smýšlení středních vrstev společnosti, neboť byl pěstován pro obecnou zábavu ve vlasteneckém duchu na koncertech, plesech, tanečních zábavách, v tanečních hodinách i na společenských výletech jako vnější demonstrativní projev českého národního smýšlení. Z hlediska vývoje organizovaného sborového zpěvu je společenský zpěv jeho předstupněm, neboť pěvecké spolky vznikaly až od roku 1848 a pěvecká sdružení v 60.—70. letech 19. století. Vývoj společenského zpěvu pokračoval i ve druhé polovině 19. století, kdy se pěstoval v nově založené organizaci Sokol (1862) a později v hasičských spolcích. Koncem 80. let proniká do společenského zpěvu zpočátku izolovaný proud *dělnických písní*, vznášejících nové revoluční a společensky progresivní prvky. Po 1. světové válce společenský zpěv v uvedeném smyslu postupně zaniká.

Hlavním prostředkem šíření a kodifikací repertoáru byly *společenské zpěvníky*, vydávané téměř souvisle od roku 1848. Z 5107 písní, vyexcerpovaných B. Václavkem a R. Smetanou ze 160 společenských zpěvníků z let 1848—1935 je 52,3 % lidových (převážně z vesnického prostředí), 35 % společenských, které byly aktuálně složeny, 9,3 % je přeloženo z jiných evropských jazyků (z nich 70 % je převzato nebo přeloženo ze sbírek slovanického folklóru, ostatní z němčiny a francouzštiny), 2,3 % tvoří duchovní, kramářské a „poloumělé“ písně, 1,1 % oblíbené árie z oper. Nápěvy jsou otištěny jen v 25 % zpěvníků, neboť se zřejmě předpokládala jejich znalost (jako předtím ve funkční oblasti kramářských písní). Melodicky vycházejí z folklórního fondu i ze soudobé romantické hudby. Společenské zpěvníky sloužily jako hlavní prostředek pro zlidovění písní jakéhokoliv původu.

Do skupiny *populárních písní* patří ty, které se se jménem autora nebo bez něho šířily v lidovém prostředí ve městě i na vesnici. Pro starší z nich se používalo také označení „pololidové“, protože jejich autoři bývali „rechoři“, vzdělaní faráři a příslušníci nižšího úřednictva, lidé vzdělanější, avšak lidu, zejména vesnickému, blízcí. Pololidová tvorba není tak bezprostřední jako lidová, mnohem méně se mění (variuje) a jak v textu, tak i v nápěvu prozrazuje jistý druh školení; někdy jde i o projevy nadaných samouků. Nejznámějším příkladem jsou *kramářské písně*, které zhruba 300 let ovlivňovaly zájmy a vkus nejširších vrstev městského i vesnického obyvatelstva. Byly to tištěné skladby náboženského nebo světského obsahu, zaměřené na komerční zprostředkování a literárně písňové ztvárnění skutečnosti nebo těch jevů, které autor za skutečné pokládal. Texty jsou tištěny bez nápěvů. Podle funkčního prostředí se také nazývají poutové nebo jarmareční, podle způsobu výskytu v konvolutech (sešitých svazcích) špalíčkové. Některé se podle způsobu kolportáže nazývají letákové, zvláště v německém prostředí. K jejich základním znakům patří ekonomicky podmíněná sdělnost, komerčnost a zábava, jimž je podřízen soubor víceméně ustálených vyjadřovacích postupů a prostředků, spojených v ideově mělkou, umělecky nevýraznou a relativně uzavřenou strukturu. Vyjadřovací slovesná a nápěvová klíše pronikla od konce 16. století hluboko do povědomí vnímatelů a udržují se zde dodnes, i když převážně v posunutě poloze parodie.

Rozlišujeme *kramářské písně* a *kramářské tisky*. Za tisk lze považovat všechno, co vyšlo v tištěné formě o rozměrech 8 × 10,5 (případně 10,5 × 16 cm) a odpovídá grafickému stereotypu této tvorby, a to bez ohledu na původ textu nebo nápěvu. Tisky obsahují celé, částečně změněné nebo kontaminované texty lidových a zlidovělých písní, legendy, zpracování středověkých povídkových látek, veršované parafráze písmáckých zápisů a koenečně verše obrozenských básníků. Od kramářských písní se tisky liší jasným vyjádřením autorova ideového záměru, což se zvláště výrazně projevilo v řadě agitačních tisků z r. 1848. Formová složka těchto skladeb prozrazuje namnoze školeného autora.

Za kramářskou píseň považujeme skutečnou skladbu neškoleného autora ze všech tematických oblastí, typických pro tuto tvorbu. Texty jsou napsány mnohem nepravidelnějším veršem, což se týká zejména dodržení počtu slabik ve všech verších a zachování metra a rýmů, jejichž pravidelnost ke konci skladeb klesá. Písně obsahují vždy typické postupy a prostředky kramářské tvorby, jako je úvodní oslovení posluchačů, řečnická zvolání, moralita v závěru skladby a ideologická konformnost, jíž autoři vyhovovali požadavkům cenzury. Jen málo textů obsahuje protipanskou notu nebo protifeudální názory — nebo se tyto písně nedochovaly.

Veřejné zpívání je blízké divadlu jednoho herce, jak o něm ještě bude řeč. Jde o intonaci, deklamaci a skandování a specifickou mimiku. Melodicky se vycházelo z kostelních nebo někdy i lidových písní, z oblasti zlidovělé tvorby a z vlastní invence. Při zpěvu se protahovaly obvykle poslední slabiky a četné posuny přízvuku — transakcentace — dodávaly písním jejich neopakovatelný charakter. Zpěvák byl obvykle doprovázen na housle nebo niňeru, později na malou harfu nebo na harmoniku. Skladatelé počítali s možností veřejného předvádění písní u obrazových tabulí na trhu nebo na poutích, postupně však mnozí kramáři přešli na podomní nebo stánkový prodej. Jako textové a nápěvové paralely nekramářského původu a jako vzory pro kramářské písně slouží řada barokních katolických protireformačně zaměřených kancionálů, tvorba barokních básníků (pokud byla přístupná), knížky lidového čtení, tvorba amatérských a inzitních veršovců a barokní sousedské divadlo.

Neoddělitelnou složkou kramářských skladeb je od počátku jejich existence výtvarný doprovod. Na rozdíl od francouzských letákových rytin nebo ruských lubků obsahují české, rakouské, německé, částečně maďarské a polské tisky převážně dřevořezbou vyzdobenou titulní stranu, jejíž tematika může, ale nemusí souviset s dějem písně. Někdy se užívá jen ornamentální výzdoba (květinové girlandy a vázy apod.) nebo — a to obvykle v nejstarších tiscích ze 16. a 17. století — graficky upraveného nadpisu s obsahem skladby. Druhou výtvarnou složkou jsou zmíněné obrazové tabule, obsahující v šesti a více polích ilustrace k jednotlivým důležitým dějovým sekvencím. Texty bývají také podobně kompozičně řešeny, aby se děj dal ukazovat. Provenience a autoři tabulí jsou velmi málo známi a počet dochovaných exemplářů není veliký.

Jako literárně-hudební jev patří kramářská píseň do pololidové tvorby, z výtvarného hlediska jde velmi často o poloprofesionální výtvoř, případně o inzitní tvorbu. Zmiňujeme se o ní proto, že díky svému velkému rozšíření a četným funkcím v lidovém životě se i kramářské písně staly součástí lidového prostředí; jejich autoři — zvláště od konce 18. století — přejímali i texty lidových písní nebo některé texty obrozenských básníků, a tak tato tvorba ovlivňovala vkus člověka stejně jako lidová píseň.

Řekli jsme již, že specifický charakter mají *písně dělnické*, jejichž tradice se vyvíjela zhruba od poloviny 19. století. Dnes je jich známo kolem 3000; patří k nim písně revoluční, o stávkách, o důlních neštěstích, psměšné písně o fabrikátech, písně o těžkém údělu dělníků. K nejstarším počítáme hornické písně, které se v průběhu staletí stačily folklorizovat, protože procházely podobným procesem jako lidové písně ve vesnici. Dělnické písně se vyvíjely v prostředí rozvinutého společenského zpěvu, jsou tedy součástí městského folklóru, ovšem třídně vyhraněného. První zpěvník mohl oficiálně vyjít až koncem 19. století, dřívější publikace nejsou větší nou legální. Vedle českých písní hrály důležitou úlohu letáky, popěvky, agitky a písně, jejichž texty byly překládány z němčiny nebo francouzštiny. Dělnická píseň tak velmi brzy počala plnit sjednocovací úlohu v mezinárodním hnutí proletariátu.

Písně se zpívaly na dělnických schůzích, výletech, při slavnostních příležitostech a později při oslavách 1. máje. Pro svou prostou formu, někdy nedostatečně rytmicky zpracovaný text a pro svou tematiku stály prakticky až do konce 40. let 20. století mimo hlavní zájem odborných pracovníků a sběratelů. Zapomínalo se, že hlavní význam dělnických písní spočívá v je-

jich politické aktualnosti a ideové jednoznačnosti; jejich nositelům nezáleželo na tom, zda nářev byl převzat z lidové písně nebo z kupletu, z kramářské nebo vojenské písničky, ale záleželo jim na úderné síle textu. Folklornost dělnických písní spočívala v jejich sepětí s dělnickým hnutím a jeho základními vývojovými fázemi, na něž dělničtí textaři a skladatelé rychle reagovali. Přes písemné šíření autorsky známých textů docházelo často k místním úpravám, variantám, a tak se s písněmi mohl seznámit široký okruh lidí.

Dělnické písně jsou závažnou součástí českého písňového repertoáru a lze říci, že v jejich textech prakticky vyvrcholil vývoj sociálně a protipanský zaměřené lidové poezie.

Vrátíme se nyní zpět k jevu tradiční lidové písně. Pohovořili jsme o různých složkách písňové tvorby v různém prostředí proto, abychom naznačili, že stejně tak na vesnici jako i ve městě existují vedle sebe písně rozmanitého původu, nikoliv jen autentický, „pravý“ folklor. Když se pokusíme o další třídění, hned poznáme, že je dosti složité a stejně jako v ostatních projevech lidového umění pouze přibližně, neboť rozmanitost a zaměření písní nás nutí vyjmenovávat tytéž skladby v několika skupinách současně, a to podle různých třídících požadavků. V lidovém prostředí je nejběžnější *třídění tematické*: o čem se v písní zpívá. Tak rozlišujeme např. písně o historických událostech, o různých příhodách (historické a zpravodajské), o robotě, o povstáních (protipanské) a o zbojnicích, rekrutské, vojenské, z dělnického prostředí o stávkách a důlních neštěstích. Ke světským patří ještě písně o lásce, narození a smrti. Velkou oblast lidového zpěvu tvořily písně duchovní, zejména mariánské.

Podle funkce, tj. úlohy, kterou mají písně při různých příležitostech, známe písně pracovní (žatevní, pastevecké, některé řemeslnické), v nichž se často ozývá rytmus pracovního procesu, dále písně pijácké a taneční, řadu písní obřadních (svatební a k různým výročním obřadům a obyčejům), pak ukolébavky, písně poučné, zábavné a žertovné a písně aktuálně příležitostné (protipanské, revoluční, dělnické); z duchovních pak písně meditativní.

Podle žánru rozlišujeme písně lyrické, tj. ukolébavky, milostné, reflexivní, žertovné, taneční a duchovní, dále písně epické, tj. legendy, historické a zpravodajské písně a četné písně vojenské; ke smíšeným lyrickoepickým řadíme písně taneční, balady a některé vojenské písně (rekrutské).

Podle společenského prostředí nositelů známe písně rolnické, družstevní, řemeslnické, dělnické, zbojnické a písně různých sociálních skupin (vorařské, hornické aj.). *Podle oblastí rozeznáváme* písně chodské, blatské, kladské, horácké, hanácké, slezské, valašské, hornácké a kopaničářské, dolňácké a podlužácké. *Podle prostředí existence* se dělí na vesnické a městské, *podle vztahu k původci* na lidové, pololidové a populární (a vlastně již zde se dostáváme do konfliktu mezi tříděním autorským a funkčním).

Z jednotlivých žánrů zasluhují zvláštní pozornost *lidové balady*. Označujeme tak lyrickoepické písně, které obsahují dramatický konflikt, vyhocený životní příběh nebo líčení tajuplného zásahu do lidského života. K příznačným žánrovým rysům balady podle různých autorů patří pochmurnost děje, jeho úsečný a rychlý spád, možnost dějových „skoků“, tj. významových mezer, dále nápadné uplatnění přímé řeči a dialogu (50–70 % textu), iracionální motivace situací s možným zásahem nadpřirozeného živlu a tra-

gický (nebo poměrně smírný) závěr. Tragický konflikt může končit smrtí.

Tematika balad je rozmanitá: od líčení činů lidových hrdinů až po události ze života prostých lidí. U Slovanů se baladicky zpracovávaly zejména látky z bojů proti Turkům (Za Turka provdaná) a jiným nájezdníkům a tragické životní epizody (Sestra travička, Osířelo dítě). Řada baladických motivů má mezinárodní charakter (ženich umrlec — revenant) a byla literárně zpracovávána v romantické a sentimentální podobě. Podle mezinárodní katalogizace obsahují balady magicko-mýtické a legendární látky, milostné a rodinné příběhy, sociální konflikty, historické, bojovné a hrdinské náměty, líčení neštěstí, katastrof a ukrutných činů a žertovné náměty. V českém prostředí bylo zapsáno 150 typů balad, ve slovenském asi 150 až 180. Většinou patří k obecným látkám evropské baladické tvorby, přitom asi 20 % českých balad má obdoby v německé tradici, četné náměty jsou shodné v polském, slovenském, maďarském a českém folklóru.

Základní složkou kompozice balad je vyprávěcí jednotka. Děj obsahuje obvykle jeden konflikt (např. mezi jednotlivcem a společností), nesený často dramatickou dějovou přímou řečí; probíhá nejméně ve dvou časových rovinách. Dramaticky vyhocený epický obsah je vyjádřen lyrickou písňovou formou, někdy s refrémem. Popisu prostředí a okolností konfliktu se věnuje minimální pozornost, čímž se balady liší od postupů lidového eposu. Také v kramářských baladách se popisům věnuje pouze 10–20 % strof proti 35–50 % ve zpravodajsko-historických kramářských písních. Žánrově je balada epicko-lyricko-dramatický smíšený tvar, který lehce prolínal do pohádek, pověstí a historických písní a snadno se přizpůsoboval místním podmínkám různých etnik. Samy balady naopak často obsahovaly i pohádkové a pověstové látky.

Balady vznikly v prostředí evropské feudální společnosti během 13. až 14. století jako taneční výpravné písně s konkrétním historickým námětem, později zpívané pouze k poslechu. U západních Slovanů nahrazují do jisté míry lidovou epiku, známou z anglosaského, germánského, východoslovenského a jihoslovenského folklóru. V 16. a 17. století byly oblíbeným žánrem potulných zpěváků a vagantů, z jejichž podání pronikly do kramářských písní. Středoevropské kramářské balady 17.–18. století se od lidových balad liší tematikou (hovoří se v nich častěji o vraždách, sebevraždách a neobyčejných činech tragického charakteru), dále popisností, vyplněním dějových „skoků“ a tím, že děj bývá doveden k moralizujícímu závěru. U západních a východních Slovanů prošly balady třemi vývojovými etapami. Do 17. století nacházíme naivně epické symbolické a psychologické balady, od konce 17. do 19. století sentimentální a popisné epické, v 19. a 20. století balady faktografické. Během 19. a 20. století se žánr balad stal oblíbeným prostředkem sentimentálního pouličního zpěvu, který je do jisté míry pokračováním kramářské produkce. Odtud pronikly balady i do dělnického folklóru.

Zatímco základním rysem balad je důraz na dramaticčnost, jsou *romance* (v českém prostředí méně obvyklé) zaměřeny převážně na výklad, vyprávění o dramatickém konfliktu a na jeho důsledky. Z hlediska žánru se zvyšuje podíl reflexivní lyriky, z básnických postupů převažuje symbolika a alegoričnost. Dějová a dramatická složka je oslabená; v romancích se umírá z nešťastné lásky, vyskytují se zde také groteskně líčené děje či naopak subjektivní úvahy. Písně, v nichž se vypráví o tragických novinkách bez rozsáhlých úvah a bez dramatického záměru, nazýváme *novelistické*. Jsou za-

měřeníy zpravodajský, sdelení se podává objektivně, bez metafor a alegorií. Romance a novelistické písně můžeme považovat za jisté oslabení baladických postupů a za další dva vývojové stupně líčení skutečnosti v lidové písni.

Historicky se lidové písně s největší pravděpodobností vyvíjely z výkřiků jako původně citové sdělení či upozornění; rytmizováním výkřiků se došlo k primitivnímu nápěvu, jak jej dodnes známe v prostředí Eskymáků nebo australských domorodců. Ze zpěvů s rytmickou dominantou se vyvinuly pracovní písně, ze zpěvů s emocionální dominantou vznikly obřadní písně, zařikání a čarování, která mívají často prosebnou nebo děkovnou funkci za údajný nadpřirozený zásah. Sem patří také dětské a postupně i milostné písně. Ideová dominanta ovlivnila v českém prostředí vznik katolicky orientovaných duchovních písní (husitská zpěvní tradice se z historických důvodů nemohla udržet) a ze světských skladeb pak písně o vojenských událostech, některé historické a protipanské písně a konečně od 50. let 19. století dělnické písně. Uvedený vývoj je velmi pomalý: v 15. a 16. století převládaly zřejmě písně lyrické, zejména milostné a posměšné (to souviselo také s umělou tvorbou), a běžně se vyskytovaly písně obřadní včetně pohřebních pláčů. V průběhu 17. a 18. století se k nim postupně připojovaly písně sociálního protestu (např. zbojnické), řada epických písní a balad, a s rozvojem kramářské produkce začíná zpočátku jednostranné, do poloviny 18. století již vzájemné ovlivňování populárních a tradičních lidových písní — vyměňují se běžně nápěvy, jednotlivé verše, začátky, nebo závěry textů i celé strofy, samozřejmě nejčastěji v epických nebo lyrickoepických textech.

Tím ovšem není řečeno, že se rozměňuje nebo ztrácí výrazný charakter lidové tradiční písňové tvorby. Naopak. Lidové písně i nadále existují, vznikají i zanikají, nabývají nových nebo změněných funkcí, jak jsme se zmínili výše, mění se i tvarově, a ve své i stabilní, i variabilní dvojjednosti se výrazně odlišují od kramářské tvorby, umělých společenských písní a později i od šlágrů, pochodů a sentimentálních písniček z pera Františka Kmocha (1848—1912) a Karla Hašlera (1877—1941). Pokud dnes vznikají nové písně v lidovém vesnickém prostředí, navazují nutně na místní tradici nářečím, způsobem myšlení, ztvárněním skutečnosti a využíváním místních typů nápěvů nebo nápěvů jim blízkých, jak to výrazně vidíme v podlužáckých písních, které skládal např. Fanoš Mikulecký (vl. jménem František Hřebačka, 1912—1970).

Lidové písně vznikaly samozřejmě také v městském prostředí. Od vesnických se liší aktuálností a zcela konkrétním záznamem skutečnosti, vycházejícím z potřeb společenství, v němž vznikly a dále se tradovaly. Ačkoliv mají všechny příznaky folklórnosti, není jim dodnes věnována systematická sběratelská a vydavatelská pozornost a blíže se ví pouze o pražské produkci zhruba od 80.—90. let 19. století do konce druhé světové války. Městské lidové písně těsně souvisejí se způsobem života proletariátu a „lumpenproletariátu“, avšak na rozdíl od dělnické tvorby nejsou výrazně ideově vyhraněny. Jejich neznámí autoři (např. mluvčí pražských „pepíků“) se vyjadřují spíše posměšným nebo ironickým způsobem v omezeném rozsahu žánrů, jednoduše a prostě, takže jim všichni rozumějí a rádi dále zpívají jejich skladby. Městský písňový folklór Brna, Ostravy a dalších center je znám zcela sporadicky. Nejoblíbenější jsou sentimentální skladby.

Ríkáme, že lidová písňová tvorba obsahuje 1. svěbytné kompoziční po-

stupy; 2. specifické a různorode přenesené významy slov (úopy); 3. specifické opakovací, větné a řečnické figury; že má 4. vlastní příznakové stylistické prostředky a 5. své metrické a rýmové zvláštnosti. Vznikl tak soubor významových a vyjadřovacích klíšé, která nebudeme ani násilně vyhledávat, ani počítat jejich výskyt na procenta, ale kterých si všimneme v jejich „klasické“ podobě v základních sbírkách písní českých (Erben) a moravských (Sušil). Není tím přirozeně řečeno, že uvedené postupy a prostředky jsou jedině možné nebo že by se vyskytovaly výhradně v české lidové poezii; jsou prostě jednou ze součástí obrazu světa, který si člověk během svého života očima lidové poezie vytvářel a vytváří. Nemůžeme je romanticky vychvalovat nebo naopak puritánsky hanět, protože dobře víme, že vznikaly v náhodném prostředí náhodných tvůrců, z nichž jen někteří neustálou prací dosáhli vysoké úrovně svých textů, rytmů a nápěvů a tak vytvořili skladby, s nimiž další a další uživatelé a nositelé nakládali podle své záliby nebo podle převažující „módnosti“. Následující ukázky jsou tedy spíše jen vzorky toho, jakými konkrétními slovy naplňují lidoví autoři ty umělecké formy, jichž básníci využívají s profesionálním estetickým záměrem. Dodejme, že v českých, moravských a slezských písních nejsou pro určité skupiny písní nebo určité žánry specifické vyjadřovací prostředky, jako je tomu např. v ruských bylinách, jihoslovanských junáckých písních, v písních o Cidovi či v runách Kalevaly. Při vypisování ukázek jsme tedy nemuseli přihlížet k žánrům, z nichž jsme je volili, ale vybírali jsme z českého a moravského písňového repertoáru jen výraznější doklady.

1. K základním kompozičním postupům patří *přirázování jeví*, vyjádřených autorskou řečí. V próze je označujeme jako narativní, vyprávěcí postup; v písni mu odpovídají výkladové (epické) začátky:

Šel tudy, měl dudy,
ani nezapískal:)
bodejž mu ty dudy
rarášek roztrískal! E₁ 212

Brodil Janko koně
v polanskej dolině.
Koničky nad vodú,
Janíček pod vodú. S 85

Měla žena muža,
on se schořa bál,
po štyri neděle
doma nelíhal S 595

Z četných *přímých řečí* jen dvě malé ukázky:

Kdes, lásko, kdes byla,
že jsi tu nebyla?
Bez tebe v tesknosti
žiju v svý mladosti —
kde pak jsi chodila? E₁ 106

só růže červený,
zapřihé, šuhajo,
štere koně vraný. S 344

Ani *nepřímá řeč* není nic vzácného:

Je-li pak to pravda nebo ne,
že plyne dudáček po vodě?
Jakpak by to pravda nebylo?
modrooké děvče pravilo. E₁ 210

Vyletěl vtáček
na jaloveček,
škubal mech:
že moje milá
sladky ústa má
jako med. E₁ 109

Pěkné zkázáníčko
milá mně zkázala,
abych já k ní přišel,
že je sama doma. S 361

Monolog, zvláště v úvodu písně, se vyskytuje méně často než autorská řeč:

A tá naša dědina,
jak by guló hodil,
něni tu synečka,
co by se mně hodil. S 192

Já mám valacha,
valacha lenocha,
von se pase:
až von se napase,
potom mě donese
k mej milej rozmilej
v krátkým čase. E₁ 338

Ten kameň ve vodě
přece se obrátí,
ale moja mladost
nikdá se nevrátí. S 351

Jestli mně má žena
něco řekne,
já jí dám přes hubu,
jen to flekne. E₁ 301

Dialogy jsou běžné mezi milenci, rodiči a dětmi, manželem a manželkou: téměř nikdy mezi dvěma mláďenci nebo dvěma dívkami:

proč jsi tak tenká?
Pročpak bych nebyla,
vždyť jsem panenka?
panenka poctivá,
a ty mládenec:
obádvá nosíme
zelenej věnec. E₁ 92

Pověz mně, děvčečko,
co je mně závada,
že já tě rád vidím,
a ty mĩa neráda?
To je ti, synečku,
to je ti závada,
že všecko propijješ,
to ta mám neráda. S 361

Významové gradace jsou dost ojedinělé; bývají příznačné pro lidový epos, který se u západních Slovanů nerozvinul a s ním ani příslušné prostředky. V českých textech mohou nabýt žertovného významu, jinde naopak:

Ach, bože, můj milý,
jaké mám soužení:
měla jsem milého,
přišel mi k zmaření.
Měla jsem milého,
byl vedlé z vesnice:
vlez za mnou na půdu,
snědly ho slepice. E₁ 197

Zábrdovské vrchní,
ten má zlýho drába,
visí mu karabáč
s ramena na záda. S 453

2. *Přenesení významů slov* (trópy) se v lidové poezii projevují v rozsahu představ neškoleného básníka. *Metafory* např. čerpá z přírody, která ho obklopuje, ale nevytváří jimi záměrně promyšlené obrazy, založené na samoučelné kráse slova nebo obratnosti ve spojování pojmů. Metaforou a dalšími trópy lidový autor spíše přibližuje, vysvětluje, citlivě a citově srovnává, někdy i žertuje:

Mily rybařičku,
ulov mně rybičku,
co by byla ryba
mému srdci libá. S 85

Šel můj milej, šel do Slezska,
vzal mně klíček od srděčka:
vzal od svého i od mého,
nenechal mně od žádného. E₁ 128

Bože mne polituj,
kde je můj tatíček?
už na něm vyrůstá
zelený trávníček. E₁ 245

Hopsa Matyáš,
z turkyniska nohy máš,
sochorem se podpasuješ
a měchem se podpíráš. S 661

Jeníček v maštali
vrany koně češe,
ohlíží se stranou,
co mu kdo přinese.

Nesou ti, Jeníčku,
dvě pouta a zámek,
dává ti, Jeníčku,
císař pán závdavek. E₁ 361

Janíčku, kde jsi? Aničko, v lesi,
už mně podvazují pantličkú vlasy.
Pantličkú bílú pro moju milú
a už sem já dostal frajerku inú.
Teprv mia vezú zelenú mezú,
už mně ukazují brněnskou věžu. S 505

Ani *metonymii* nepovažoval lidový autor za zvláštnost. Nepochybně svůj text takto nepojmenovával, ale sám cítil, že láska k celému člověku může trápit jen jeho hlavu nebo rmoutit jeho srdce a že nedostupné nemusí být jen oči milé dívky, její panenství nebo manželský slib. A ztotožnit mnohaletou vojenskou službu s jejím jediným znakem, to už vyžadovalo osobní zkušenost:

Chlapče, chlapče, můj holečku!
ty mně trápíš mou hlavičku;
ty mě trápíš a sužuješ,
mé srděčko zarmucuješ. E₁ 127

Ach vy milý černý oči!
což já po vás toužím:
jestli já vás nedostanu,
já tu nedosloužím. E₁ 108

Vrať mi, mila, co je meho,
já ti vratim, co je tveho.
Vrať mi, milý, můj věneček,
já ti vratim prsteneček. S 206

Zapomeneš, zaplačeš,
na mó věrnó lásko,
až já bodo nosit
palaš na řetázko. S 344

O *systému přirovnání* by se dala napsat samostatná studie. Vybráme různé příklady prostého přirovnání a přirovnání přiřazením bez užití dělicí částice „jako“:

Ona v tanečku chodzi
jak ta rybka po lodzi,
ma červené líčka
a černé očička,
ta dzěvucha se hodzi. S 345

My jsme chlapani
při svobodě:
jako ty rybičky
kery jsou maličky,
v čistý vodě. E₁ 213

Voňavý, voňavý
z rozmarýnu věnec,
ešče voňavější
Bětíkú mláděnc. S 498

Já si tě, má milá, nevemu,
dyl ty jsi podobná k medvědu,
medvěd má nožičky chlupaty,
a ty máš srděčko proklaty. E₁ 194

Personifikace se v lidové poezii, zejména milostné, snad ani nepovažuje za zvláštní způsob vyjadřování, kolik jich existuje. Člověk zřejmě zvyklý běžně hovořit se svým neživým okolím a ozvláštňoval své vzájemné vztahy:

Přiletěl slavíček,
sed na větvičku;
přiletěl druhý,
zpíval písničku:
že má nejmilejší
už jiného má,
ten že je hezčejší
nežli prý jsem já. E₁ 177

Dovez mě, dovez,
můj vranej koničku,
dovez mě, dovez,
za mou milou ... E₁ 120

Ze zulenka kuká, až se skála puká,
dostaneš, má milá, dostaneš hajduka. S 569

Po tobě chodit radost byla,
Kdo po tobě chodit bude,
šuhaj ve Francúzách bude.
Cesto, cesto, cesto rozmilá.

S 535

Také o *stálých přívlascích* (epitetech) se již napsalo několik pojednání. Jsou tak stálé, že když se někde objeví v literatuře, jsou pravidelně považovány za folklorismus:

V té naší zahrádce
só růže červený,
zapřihé, šuhajo,
štere koně vraný. S 344

Můj zelený vínek
po Dunaju skáče . . . S 331

Studená rosenka
tej noci padala . . . S 205

Nepřímé pojmenování (perifráze) se vyskytuje sporadicky a spíše jen tam, kde se má retardovat odhalení nějakého jevu nebo postavy:

Někdo jde k nám,
já ho neznám:
má modré očičky,
růžové tvářičky,
až půjde k nám,
pak ho poznám. E₁ 109

Nadsázky (hyperboly) — podobně jako významové gradace — jsou v české lidové písni poměrně málo používané (a jen zcela zřídka k žertování):

Byla láska, byla,
mezi nama dvěma,
jaká už nebude
mezi tisícama. S 251

Všickni svatí tancovali,
mezi nima pámbů;
svatý Petr vyskakoval,
až se chytal trámů. E₁ 213

3. Specifické opakovací větné a řečnické *stylistické figury* jsou projevem snahy o uplatnění jiného než běžně užívaného souboru vyjadřovacích prostředků. Význam slova ani jeho tvary se neodchylují od běžné normy, záleží však na nezvyklém uspořádání slov tak, aby jejich nové zvukové znění nebo výrazné postavení lépe vyjádřilo autorovu představu. Je třeba znova zdůraznit, že i tyto postupy se lidový skladatel učí používat z praxe odpo-

stavením, opakováním, dalšími akustickými rozvoji (nebo zkrácením) či zcela novým přístupem k tvorbě, např. modernizací slovníku nebo pod vlivem profesionální poezie, kterou čte nebo slyší v rozhlase a televizi. A tak *zvukové* stylistické figury jsou založeny na opakování hlásek, *slovní* na opakování slov v jednotlivých po sobě následujících verších, *větné* jsou založeny na nezvyklém uspořádání slov ve větných celcích, tj. obvykle ve strofách, a *řečnické figury* vyjadřují postoj mluvčího k vnímateli.

Z opakovacích zvukových figur se celkem běžně vyskytují *aliterace*, tj. opakování hlásek nebo jejich skupin na začátku po sobě jdoucích slov (tím se dosahuje významového i zvukového zdůraznění), zato vzácně najdeme *paronomázií*, tj. spojení slov se stejným slovním základem:

Já jsem mladá, hezounká,
boubelatá, bělounká . . . E₁ 96

Ještě mě v kolíbce kolíbali,
už mně vo tej vojně povídali E₁ 372

Sklenice skleněná,
budiž pozdravena: E₁ 292

Profukuj větríčku,
dolů dolínečku. S 285

A když *rano* *raňušenko*
drobny dešč pada, . . . S 190

Další malou skupinu tvoří *slovní figury*, tj. opakování téhož výrazu nebo pojmu v různém postavení ve verši a s různým záměrem. Sem zařazujeme *epitzeugis* (opakování slov po sobě kdekoliv ve verši, E₁ 112 a S 611), *anaforu* (opakování slov nebo jejich celků na začátku po sobě jdoucích veršů, E₁ 332 a 336; S 419 a S 478) a *epanastrofu* (opakování na konci jednoho a na začátku následujícího verše, E₁ 94 a S 163). Opak anafory, totiž opakování slov na konci veršů (*epifora*), se v české lidové písni vyskytuje jen tam, kde jde o jistý druh vnitřního refrénu ve strofě, nebo náhodou; svědčí spíše o nedostatku invence než o záměru:

Ráda, ráda
můj zlatej Honzíčku,
ráda, ráda
ráda tě mám. E₁ 112

Divijó se, divijó,
nač kováři pijó,
a jakpak be nepili,
dež lidi šidijó. S 611

Můžeš si, sedláčku,
můžeš si zadupat,
když prodáš pšeničky
koreček za dukát! E₁ 332

postupaty nám jary,
nebylo ešte zraly. E₁ 336

Veselú, mamičko,
veselú jizbu máš,
pokad mne, mamičko,
pokad mne doma máš. S 419

Nebudeš, má panenka,
nebudeš hospodyňkó,
přišel sem k vám v poledne,
stávala si z postele,
nebudeš hospodyňkó! S 478

Jako dva holoubky,
jako dvě hrdličky:
já jsem ti dávala
upřímné hubičky.

Upřímné hubičky —
falešná tvá láska:
nebudu ti věřit,
až bude ohláška.

Až bude ohláška
na té naší faře,
tenkrát budu říkat
bratru tému švaře. E₁ 94

Vím já jeden hájiček,
v tom hájičku domeček.
V tom domečku děvečka,
chovala sokolíčka. S 163

Větné stylistické figury tvoří vyšší celky, v nichž se uplatňuje zvláštní složení věty ve strofě. Zařazujeme sem zejména *asyndeton* (vynechávání spojek, S 162) a *elipsu* (vynechávání sponového nebo významového slovesa, E₁ 87, S 334, S 418), jimiž autor dosahuje rychlejšího spádu textu nebo bezprostředního přiřazení metafory ke konkrétnímu jevu; někdy asi vznikají také z metrických důvodů, aby mohl být dodržen slabičný rozsah v daném schématu:

Tvůj bratříček už tam leží,
krev mu z obú bokú běží.
Vraný kuň stojí u něho,
hrabe nožků, lituje ho. S 162

Louka široká,
tráva zelená,
pásla má milá,
pásla jelena. E₁ 87

vyprovodu mē, moja mlá,
naprostřed do něho. S 334

Ty, děvečko, bílá růže,
nebylo ti třeba muže S 418

Zajímavý a v písni poměrně častý postup tvoří *paralelismus* (o něm obdoby větných konstrukcí, z něhož obvykle vyplývá složitější vání přírodních a lidských jevů a jednání, S 329, E₁ 276, S 197) a *paralelismus*, tzv. *antiitéze* (spojení dvou významů v protikladném tu, popření paralelismu, E₁ 299, E₁ 143, S 330, S 351, S 414). Antiběžná ve východoslovanském a jihoslovanském lidovém eposu, kde zdůrazňuje sepětí lidských vlastností hrdiny s jevy z jeho nejbližšího středí nebo jeho kladné rysy. U nás tak častá není, ale přesto není

Byla to lavečka
ze dřeva olšového.
Byla to panenka
srdce falešného. S 329

Včera's byla švarnú panú,
dnes máš hlavu povázanú;
včera's byla pod věnečkem:
dnes máš hlavu pod čepečkem. E₁ 276

Co je po studýnce,
dyž v ní vody není?
Jako po panence,
dyž v ní lásky není. S 197

Blahoslavený sládek,
který první pivo vařil:
ale zlořečená šelma,
který ho první platil. E₁ 299

U našeho jezera,
stojí lipka zelená,
a na tej lipce,
na tej zelenej,
tři ptáčekové zpívají.

Nebyli to ptáčekové,
jsou to kavalírové:
oj raději se
o jednu dívčici,
kterej ji z nich dostane. E₁ 143

Dybys mně zaplatil,
jak na trnce trnek,
ty mně nezaplatíš
můj zelený vínek.

Dybys mně zaplatil,
jak na hrušce listí,
ty mně nezaplatíš
té mé poctivosti. S 330

Ten kameň ve vodě
přece sa obrátí,
ale moja mladost
nikdá se nevrátí. S 351

Na vrch Lopenička
věžka vysoká.

Přelecela přes ňu
huska dzivoká.

Něbola to huska,
boly húsata.

Pod Lopeníkem jsú
švarné dzevcata. S 414

Třetí skupinku tvoří *řečnické figury*, z nichž v české lidové písni nejčastěji najdeme *řečnickou otázku* nebo *řečnické zvolání*, poněvíc vyjadřované přímou řečí, o níž jsme mluvili výše. Běžná je *apostrofa* (oslovení neživého jevu nebo zvířete a tím uplatnění personifikace, nebo oslovení nepřítomné osoby, E₁ 424, 425, 292; S 265, 560):

Hřbitove, hřbitove,
zahrado zelená... E₁ 424

Mírotický kostelíčku,
stojíš na pěkném vršíčku E₁ 425

Ty šenkýřův mázku!
Já mám k tobě lásku:
vždyť ono to z tebe teče
jako po provázku! E₁ 292

O chmelu, chmelu, chmelu zeleny,
bez tebe žádného vesele něni. S 265

Velet, vtáčku, velet přes te hore dole,
přes ten zábrdovské les! S 560

4. Uvedené prostředky a postupy se sjednocují v písňovém textu a v jejich použití se projevuje záměr (nebo stereotyp) autora, vliv jeho prostředí, vnímatelů a dalších nositelů i vliv tradice, o níž jsme se zmiňovali. Stavební kameny stylistické výstavby písni jsou konkrétně vyjádřeny řadou prostředků, z nichž se v českém prostředí nejvíce uplatnily *onomatopie* (zvukomalebné prostředky, E₁ 208, 213; S 649, 664) a *eufemismy* (citově zabarvená slova, zjemňující nepřijemné označení pojmů, S 510):

Dej mi, bože, synka,
co na harfu bříňká,
aby mně zabříňkal
večír u vokýnka. E₁ 208

Hrajte mně, muziky, vesele,
ať plesá srdéčko v mém těle;
hrajte, muziky, trumtrará,
ať se má panenka nic nestará. E₁ 213

Dú kravičky, dú
z pastvy dědinú.
Co to ale bučí?
Že se tuze mračí
dneska k víčerú. S 649

Zabeč, beranku, v tom novem zamku,
bebe, bebe, bebe, Jezulátko. S 664

Neplač o mě, potěšení moje,
šak mně šijú v Brně šaty nové!
Šaty nové a kamaše černé,
neplač o mě, potěšení věrné! S 510

Na závěr si zcela krátce připomeneme, že všechny uvedené prostředky a postupy, jako je prosté spojování představ, rozvedení úvodního verše nebo dvojverší, výčet epizod, vytváření kompozičních dvojic i kontaminace písni odpovídají současné stavu představy o světě a o místě člověka v něm a že se vyjadřují co nejjednodušším veršem. Rytmicky převažují trocheje (— ∪), někdy najdeme daktyly (— ∪ ∪) a jamby (∪ —), a to v šesti až osmi-slabičných verších. Základním typem rýmu je *rým přerývaný* (abcb), protože je nejjednodušší — je nutné rýmovat jen dva řádky:

Přiletěl slaviček,
sed na větvíčku;
přiletěl zas druhý,
zpíval písničku... E₁ 177

Častý je také *sdrúžený rým* (aabb):

Stoji v poli broskviňa,
pod broskviňú děvčina,
nízká, nevysoká,
hezská, černoooká. S 187

Poměrně vzácně se setkáme s *obkročným rýmem* (abba):

Dyž ty pudeš k nám, nechodívě sám,
vezmi sebo kamarády
přes ty pusté vinohrady,
hej, hej, přes zelené háj. S 235

Stejně vzácný je *střídavý rým (abab)*, který se může vyskytovat i náhodně v rámci jinak organizovaných strof:

Nesou ti, Jeníčku,
dvě pouta a zámek:
dává ti, Jeníčku,
císař pán závdavek. E₁ 361

Pokud se v písních vyskytuje *refrén*, zdá se, že mu dávají přednost autoři lyrických písní a že je asi pětkrát hojnější v písních moravských.

Tím jsme podali základní poznatky o lidových písních z Čech a Moravy; nevěnovali jsme se takovým důležitým procesům, jako jsou proměny textů, jejich migrace, kontaminování a asimilace; o nápěvech jsme nehovořili vůbec, jen je přetiskujeme podle zvolených edicí.

V následujícím oddílu publikujeme ukázky *řemeslnických písní a písní rolníků* (č. 66—84), které doplňujeme jedním kramářským tiskem. Následují *písně o lásce* (č. 85—128), k nimž jsou připojeny písničky lidových autorů Anežky Gorlové, Fanoše Mikuleckého, Anny Dřevjané, dále jedna píseň zlidovělá, kramářský tisk a několik dělnických písní s připojenou ukázkou pražského městského folklóru. Další oddíl tvoří *písně taneční, pijácké a žertovné* (č. 129—152), doplněné kdysi velmi populárními texty k České besedě. Stejně populární byly pražské sentimentální valčíky nebo groteskní písničky pasáků holek. Následují ukázky *vojenských a rekrutských písní* (č. 153—171); ani v této části nezapomínáme na dodnes populární zlidovělé písně, na ukázkou kramářské skladby, na známý vojenský pochod o princí Eugenuvi, jehož nápěv posloužil o více než sto let později N. Zoulovi pro jeho *Píseň vězně* (srov. naše č. 202) a další vojenské písně včetně *Hercegoviny a Plzeňského regimentu*. Předposlední oddíl ukázek je vyhrazen *písním o robotě, zbojnickým a protipanským* (č. 172—204). I zde jsou vedle lidových písní otištěny skladby Anny Dřevjané ze Slezska, Fanoše Mikuleckého a Anežky Gorlové ze Slovácka, Jana Ňorka z Horňácka a Františky Vypuštětkové z Valašska; mnohé z nich jsou svým patosem poplatné padesátým letům, ale zařadili jsme je jako dokument doby, k níž neoddelitelně patří, neboť jsou individuálním amatérským zachycením snahy o společenské a ekonomické osvobození rolnické práce. Spolu s nimi jsme zařadili kramářský text o zrušení roboty r. 1848, několik dělnických písní s obdobnou tematikou a vlastenecké zlidovělé písně. Závěrem je otištěno několik ukázek *lidových balad, romancí a novelistických písní* (č. 205—226). Doplnili jsme je textem historické písně o panu Bočkoví, nejspíše písmáckým, písní Anežky Gorlové, zlidovělou romancí, jednou kramářskou historicko-zpravodajskou skladbou a známým textem písně o hraběti Fridolinovi. K nim jsme přidali sociálně kriticky zaměřené písně „lidu pražského“ a dvě dělnické, to vše jako ukázky různého pojetí žánru balady, romance a novelistické (historicko-zpravodajské) písně v různých typech lidového prostředí 19. a 20. století.

ŘEMESLNICKÉ A ROLNICKÉ PÍSNĚ

66. Lepší jeden kovářiček umouněný,
nežli jeden lokajiček premovaný:
kovářiček jde do díla,
lokajiček po pokoji kosti sbírá. H IV 231—232

67.

Nic mě svět ne - tě - ší, že nejsem švec, krejčí,
nic mě svět ne - tě - ší, že nejsem švec:
krejčí ne-bo švec, švec ne-bo ka-dlec, ný-brž řez-ník.

1. Nic mě svět netěší,
že nejsem švec, krejčí,
nic mě svět netěší,
že nejsem švec:
krejčí nebo švec,
švec nebo kadlec,
nýbrž řezník.
2. Řezník jde do světa
kupovat volčata,
řezník jde do světa
musí volat:
hej, sedláče, hej,
co je na prodej,
co je prodat?
3. S řezníkem běží pes,
za krejčím leze veš,
švec, kadlec na zádech
nosí ranec:
krejčí nebo švec,
švec nebo kadlec,
nýbrž řezník. H II 188—189

Podle míry metaforického přenesení významu a podle funkčnosti sem v sestupném pořadí zařazujeme přísloví, pořekadla, pranostiky, hádanky, zaříkání, lidové nápisy a dopisy („psaný folklór“). Patří k nejstarším folklorním skladbám a vyskytují se často v souvislosti s rodinnými obřady a zvyklostmi, s výročními obyčejí a různými životními situacemi jako komentáře, vyjádření názoru ucelenou, obrazně žertovnou nebo obrazně poučnou formou nebo jako součást zábavy.

Přísloví

Jsou to hodnotící výroky vyjadřované specifickou jazykovou formou obrazného komentáře. Samy o sobě jsou to obsahově mnohoznačné výpovědi, které nabývají vhodného a přesného významu teprve v souvislostech, v nichž byly použity. Protože tyto souvislosti se historicky proměňují, může se měnit i význam přísloví; lze také říci, že přísloví je citát ze společného majetku, ze společného repertoáru skupiny, v níž se přísloví vyskytuje. Jsou v nich zobecněny zkušenosti řady pokolení a vyjadřují se jimi hodnocení (*bláznova řeč nemá moudré odpovědi*), normy jednání (*z malé jiskry velký oheň bývá*) a z nich vyplývající závěry (*jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá*). Nadměrné používání přísloví může vést k jejich karikování: „*jak se do lesa volá, vyběhne hajný a hubuje, že se tady plaší zvěř*“, nebo „*kdo jinému jámu kopá, je nádeník*“. Tyto karikatury však svědčí spíše o hravém autorovi než o jeho autoritativnosti.

Přísloví se nejčastěji skládají ze dvou členů: *jaký pán — taký krám*, které jsou vzájemně souřadné, často rýmované (v naší ukázce je pouze asonance) a rytmizované (oba členy mají stejný počet a rozložení slabik: 2+1). Druhý člen je vůči podmětu (pán) ve vztahu neslovesného přísudku. Přísloví obrazně obohacuje promluvy, někdy je ho použito až s divadelním efektem, ale nejčastěji se — zejména v poválečné době — cituje jako zábavní průpovědka.

Zvláštním případem jsou tzv. *gnómická* přísloví, přesněji snad průpovědi s jednoznačným obecným významem hodnotícího výroku: *pycha před chází pád; pravda vítězí*. Řada z nich je patrně umělá a postupem doby zlidověla.

Ukázky najdeme pod č. 300—360.

Pořekadla

Zatímco příslovím zobecňujeme a vyjadřujeme svůj vztah k něčemu, je pořekadlo vyjádřením subjektivního hodnocení bez zobecnění. Pořekadla jsou sice také obrazná rčení, ale z jazykového hlediska jsou tvořena mluvnicky nesoběstačnou větou: *mít se k světu; vymluvit na jalovici tele*. Pořekadlo je tedy spíše významová glosa než obrazný komentář a pohybuje se

často mezi vyjadřováním obecně zásad a primým hodnocením jevu nebo situace.

Zvláštním případem pořekadel jsou *wellerismy*, komicky vážná konstatování takových situací, které spadají pod označení „černý humor“: „*Čím dál, tím hůř*“, řekla bába, když padala ze schodů. Dalšího vysvětlování snad není třeba.

Ukázky pod č. 361—378.

Pranostiky

Přísloví a pořekadla jsou zaměřena obecně na věci náboženské, dobro a zlo, kladné a záporné lidské vlastnosti, vztah člověka ke světu a k ostatním lidem. Pranostiky jsou výroky, které vyjadřují zkušenosti, jichž lidé nabylí dlouhým stykem s přírodou. Charakterizují se v nich souvislosti mezi roční dobou, počasím a úrodou a tato meteorologická zaměřenost (monofunkčnost) je zvláštností pranostik.

Tematicky je můžeme rozdělit na konstatování souvislosti mezi přírodními podmínkami a budoucí úrodou (prognóza = předpověď), konstatování vzájemných souvislostí přírodních jevů a souvislosti mezi chováním a výskytem zvířat a ptactva a úrodou. Postupně se vyvinulo i zde *religiózní naurstvení* a řada jevů se začala spojovat ne pouze s datem, ale přímo s osobou příslušného světce: *na svatého Řehoře čáp letí přes moře, žába hubu otevře, líný sedlák, který neoře; Velký pátek deštivý dělá rok žízňivý; svatá Markyta vede žence do žita (hodila srp do žita)*.

Také pranostiky bývají dvojdielné: *když v prosinci mrzne a sněží, úrodný rok nato běží*. Tato souvětí bývají často podmínková (naš příklad). Některé pranostiky mají formu aforismu, paraboly, alegorie nebo paralelismu *když máj vláhy nedá, červen se předá; večer silná rosa rozepře ráno kosa; po svatém Matouši čepici na uši*. Stejně jako přísloví a pořekadla lze také pranostiky rozebírat z hlediska významu a funkcí, kterých nabývají v různých souvislostech. Nemusíme připomínat, že i pranostiky lze karikovat.

Ukázky mají č. 379—409.

Hádanky

Jsou to nejjednodušší skladby z pomezí literatury, folklóru, slovních hříček a zábavných komentářů. Hádanka sestává ze dvou složek: výkladu o nějakém jevu, který je neúplně vyjádřen formou otázky, a z doplnění výkladu formou odpovědi. Hádanky jsou založeny na možnostech dvojího významu, na slovní hříčce; stejně jako předcházející drobné žánry vycházejí ze známých souvislostí a předpokládaných znalostí. Záleží na vhodné příležitosti a na vztahu mezi tím, kdo hádanku formuluje, a tím, kdo ji má řešit.

V lidové slovesnosti existovaly hádanky také jako úkoly, které měl řešit např. hrdina pohádky nebo vyprávění, nebo jehož správné řešení zachránilo před libenicí. Hádanky měly také poučný význam a záhy se jich začalo používat při zábavné výchově mládeže. Jako obrazné přiblížení nějaké skutečnosti, jako zábavný a poetický způsob cvičení představitosti, rychlosti vypravování a jako nástroj bystrého úsudku a fantazie byly oblíbeny ve všech společenských vrstvách. Jejich tematikou je vesnický život, věci obklopující člověka, náboženské představy, světské zábavy.

Slovesná složka vychází ze změny významu a jeho obrazného vyjádře-

ce: *plná škola dětí a nemohou ven* (makovice), protikladná srovnání: *kdo toho nevidí, zvedne to, kdo to vidí, nechá ležet* (červivý ořech). Běžná je rytmizovaná řeč s náznakem rýmů nebo s asonancemi.

Samy hádanky se také dají karikovat (nepravé hádanky): *je to červená a stojí to na kolejích* (lokomotiva politá rajskou omáčkou); *jaký je rozdíl mezi banánem a telegrafním sloupem* (sloup je vysoký a banán je chuti mdlé). Groteskní absurdita těchto hádanek je téměř výhradně dětská a má blízko k oblíbeným dětským přirovnáním typu „vypadáš jak suchá hadra na dně mořském“ nebo „čumíš jak tele na nová vrata“. Vnitřní významová protikladnost a nemožnost blíže vysvětlit absurdní vztahy mezi oběma členy srovnávaných výroků je obdobná hádankovým karikaturám a je neobyčejně populární převážně v prostředí deseti až patnáctiletých dětí.

Ukázky jsou pod čísly 410—427.

Zařikání

Jsou to nejstarší známé slovesné projevy související s lidovou vírou a magií, proto se zařazují někdy mezi obřadní folklór. Jsou to texty-jinotaje, doprovázené různými pohyby a úkony, které mají magický charakter a mají zajistit blahonosný účinek. Nejčastěji šlo o odvrácení „určnutí“ nebo vlivu jiné nečisté síly, o zajištění doživosti, úrody, vyvolání léčebných účinků nebo o milostnou magii. Zařikávací formulky se přenášely z pokolení na pokolení a přednášely se nejčastěji jako rychlé a málo srozumitelné recitativ, doprovázené mímikou a gestikulací. Součástí zařikání bylo používání nezbytných rekvizit: částí oděvu, vlasů, zobrazování milované nebo nenáviděné osoby a propíchnutí obrazu špendlíkem, používání odvarů z bylin nebo pálení suchých bylin, příprava mastí, nápojů i jiných prostředků, kterých se mělo použít za přesně stanovených okolností: při úplňku, v době květu zlatého kapradí, při východu slunce. Zařikání má přirozeně výrazný divadelní charakter, protože zde komplexně působí nejen přeměna a slovo, ale celý zařikávací proces, který sice mohl mnohdy provozovat kdokoliv, ale který se raději za úplatu svěřoval zkušeným ženám (zřídka mužům), zařikávačkám, bosorkám, „bohyním“, ženám kovářů. Dobytek zařikávali ovčáci a pasáci vůbec. Milostnou magii provozovala obvykle mladá děvčata - to je jediná skupina zařikávání, která (v žertovném pojetí) přetrvávala do 20. století. Patří sem *vánoční a jarní zařikávání, obyčeje a praktiky*, jak připoutat pozornost a získat náklonnost.

Zařikání mají nejčastěji formu rytmizované prózy nebo primitivních veršů, obsahují slova, která sama o sobě nemají význam a která jsou sestavena po vzoru litanií do větších celků. Velmi často se zařikávající „kryjí“ odvoláváním na moc boží a dodávají tak svému jinak „pohanskému“ vystoupení legální ideovou formu. V tomto smyslu se individuálnímu zařikání blížily svým významem texty procesí pořádaných jako prosby za dešť nebo naopak za odvrácení přírodních pohrom, chápaných jako trest boží; k tomu patří zvonění proti krupobití, zapalování svíček hromniček při bouřce a další úkony. Předkřesťanská magie se podobně jako výroční obyčeje překrývala religiózním navrstvením. Texty zařikání byly tajné.

Z publikovaných ukázek uvádíme texty z Erbena č. 428—433.

„*Psaný folklór*“ najdeme jako nápisy na domech a v interiérech hospod, vinných sklepů, mlýnů a v kuchyních; na nářadích, nástrojích, sudech, lišech; na nádobách, skle, keramice (džbány řemeslnických cechů) a tzv. „kučařkách“, tj. vyšívaných nástěnných závěsů nad sporák, nad stůl v kuchyni; na krojových součástech a šátcích; na kraslicích; na náhrobcích. Jejich obsahem jsou iniciály, letopočty, jména, průpovědi, glosy a komentáře, někdy milostná vyznání (na kraslicích a šátcích) a označení majitele. Existují nejméně od 15. století, nejčastěji jsou zachytitelné od 18. století. Ve druhé polovině 20. století postupně ztrácejí původní funkčnost a stávají se předmětem sbírání.

Forma „psaného folklóru“ — přirozeně nemáme na mysli písmáckou a jí podobnou tvorbu — vychází z lidových písní, často se citují celé strofy, jindy se citují přísloví. Obsahově se střídají hesla, sentence a komentáře psané švabachem a různě zdobené. Tyto nápisy se vyšívaly, vyřezávaly, malovaly, vyškrabovaly nebo vysekávaly do nejrůznějších materiálů. Nápisy postupně ztratily řadu svých funkcí a koncem 20. století se vyskytují téměř výhradně jen v rámci folklorismu. Nejdochovanější formou jsou nápisy na kraslicích.

Z dřívějších dob — zhruba do konce 1. světové války — se dochovaly také samostatné lyrickoepické útvary zvané *lidové dopisy*. Byla to rodinná sdělení, složená tradiční formou známou ve vesnickém nebo městském prostředí, která se věrně dodržovala. Šlo většinou o blahopřání, milostné dopisy a zprávy vojáka rodičům, méně často o zprávy z cest „za chlebem“ nebo zprávy vystěhovalců. Dopisy se různě vyzdobovaly sušenými vlepenými květinami a psávaly se rytmizovanou prózou nebo se prokládaly veršovanými citáty. Nejčastější kompoziční schéma bylo oslovení — dotaz o zdraví adresáta — sdělení o odesílateli — subjektivní předpoklad, že adresát se má dobře — žádost o zprostředkování pozdravů dalším osobám — závěr, obvykle nábožensky orientovaný. Tyto dopisy většinou vymizely ve dvacátých letech našeho století spolu s vymizením jejich písemných předloh, různých „Malých gratulantů“ a dalších pomůcek, které se šířily také v opisech. Zvláštní případ tvoří dopisy Čechů z německých koncentračních táborů z let 1939—1945, v nichž se zašifrovanou formou prosilo o zásilky potravin nebo šatů tak, že do povinně německých osobních dopisů se lakonicky vyjádřené prosby vložily do řady českých příjmení osob, které měl adresát údajně pozdravovat. Za nejsoučasnější formu lidových dopisů lze považovat žertovně veršované nebo prozaické svatební telegramy a oznámení o narození dítěte.

V srpnu 1968 a v listopadu a prosinci 1989 se na ulicích objevila nová forma „psaného folklóru“, a to letáky a rukopisné plakáty s glosami, výzvami, epigramy, hesly a různými proverbialními výroky a rčeními. Texty byly zaměřeny proti vojenskému obsazení Československa (1968) a na podporu „sametové“ revoluce (1989); oscilují mezi amatérskou, protofolklórní a folklórní tvorbou.

Ukázky jsme zařadili pod č. 434—448.

(F. L. Čelakovský člení svou sbírku do sedmnácti tematických okruhů. Z nejzajímavějších jsou vybrány české příklady.)

300. (III.) Pravdu sobě huďme, spolu dobří budme.
301. Kdož pravdu mluví jinému, bývat' hlava zbita jemu.
302. Mladý lhář, starý zloděj.
303. Kdo lže, ten krade.
304. Zdaleka příšlým snadno lháti.
305. Jaký člověk, taková řeč.
306. Co na srdci, to na jazyku.
307. Řeč se mluví a pivo se pije.
308. Neškodí pěknou písničku podruhé zazpívati.
309. Jazyk nechávej doma a venku uši.
310. Jaká otázka, taková odpověď.
311. (V.) Příčinnivému dvojí život.
312. Bez práce ani koláče.
313. Ráda kočka ryby jí, než do vody nechce.
314. Kdo chce žítí, musí síti.
315. Napřed se mlátí, potom platí.
316. Jaký mlat, taký plat.
317. Bolí hrdlo zpívat' darmo.
318. Ne sám ten pivo pije, kdo je vaří.
319. Pivo hřeje, ale nešatí.
320. Břich tlustý, mozek pustý.
321. (VII.) Kolik hlav, tolik rozumů.
322. Domácí chléb, plátno a rozum nejlepší.
323. Komu není shůry dáno, v apatyce nekoupí.
324. Na chytrého mrkni, hloupého trkni.
325. I starý tkadlec někdy přízi zmate.
326. Devateré řemeslo, desátá bída.
327. Vola by přes všecken svět zvodil, nebude než vůl.
328. (VIII.) Kde se kdo zrodí, tam se i hodí.
329. Nehraď se plotem, ale přáteli.
330. Mysli často na přítele, ale častěji na nepřítel.
331. Starý přítel a staré víno nejlepší.
332. Panská láska jak zaječí chvost krátká.
333. Rádi se mějme, každý o svůj měšec dbejme.
334. Pokud měšce, potud přítele.

335. Nepřítel smlhneš a brn' podemhneš.
336. Mrtvý pes nekouše.
337. (X.) Svoboda pěkná věc, není na ni v světě klec.
338. Stříbrná klec, zlatá svoboda.
339. Moc železo láme.
340. Zdi hlavou neprorazíš.
341. Kuň žádá jho a vůl sedlo.
342. Špatně se slepice poradí s liškou.
343. Lepší malý zisk než veliká škoda.
344. (XIII.) Jaké prase, taký kvik, jaký národ, taký zvyk.
345. Málo platny ploty, přes které se leze.
346. Zákon jak zvon; kdož ho slyší, nebije-li srdce?
347. Není v světě tak pevného zákonu, aby se hnouti nemohlo.
348. Ve vlastní při nikdo soudcím býti nemůž.
349. Slíbíš-li za druhého, dej půl svého.
350. Kdo mnoho žita má, ať si myši nasadí, kdo mnoho peněz, ať se soudí.
351. Se silným nechod' v zápas a s bohatým před soud.
352. Hřnci s kotlem se potýkati těžko.
353. Od koho pokřik, od toho oheň.
354. Dostal blázen palici, už všech napořád mlátí.
355. Žádný úřad není tak špatný, aby šibenice nezasloužil.
356. (XVII.) Poruč' psu, pes ocasu; pes lehne, ocas se nehne.
357. Sobě vlk ostronos, sobě jezek kadeřav.
358. Víno není vinno, že se lidi ožirají.
359. Už se o tele staráme a ještě kráva kdesi.
360. Kráva i vůl knihy mají, a přece číst neumějí.
361. Jak jsem koupil, tak prodávám.
362. Udělat účet bez hostinského.
363. Zamést před vlastním prahem.
364. Dostat se z bláta do louže.
365. Uřezat si pod sebou větev.
366. Pozdě bycha honiti.
367. Lépe míti málo nežli nic. —
368. Jablko nepadne daleko od stromu.
369. Vrána k vráně sedá.
370. Vlk se nažral a koza zůstala celá.
371. Utopit na lžici vody.
372. Vyrazit klín klínem. —

Č 80—620

373. Mluvit, co slina na jazyk přinese.
 374. Nastrčit na někoho psí hlavu.
 375. Stín lapat a vítr honit.
 376. Nosit dříví do lesa.
 377. Sypat hrách na stěnu.
 378. Udělat kozla zahradníkem. VSA

PRANOSTIKY

379. V lednu sníh a bláto, v únoru tuhé mrazy za to.
 380. V lednu silný led, v květnu bujný med.
 381. Je-li teplo v lednu, sahá bída ke dnu.
 382. Na Hromnice má sedlák raději vlka v chlévě i ženu na marách než slunce.
 383. Svítí-li slunce na Hromnice, bude zimy o šest neděl více.
 384. Na Hromnice jasná noc — bude ještě mrazů moc.
 385. Panská láska, ženská chuť a březnové počasí není stále.
 386. Březnové slunce má krátké ruce.
 387. Panská láska a dubnový sníh za mnoho nestojí.
 388. Je-li v dubnu teplý déšť, hojné požehnání jest.
 389. Jak prvně zahřmí, fialka víc nevoní.
 390. V máji vlhko, chladno, bude vína na dno.
 391. Májová kapka platí nad dukát.
 392. Když se v máji blýská, sedlák si výská.
 393. Roj, který se v máji rojí, za plný vůz sena stojí, v červnu rojení nestojí za zvonění.
 394. Pláče-li červen a neoschne žitko, v zajících, koroptvích budem mít řídko.
 395. Co červen nedá do klasu, červenec nažene v času.
 396. Co červenec neuvaří — srpen nedopeče.
 397. V červenci do košile rozdělej se, a v prosinci po uši oděj se!
 398. V srpnu když půlnoční vítr věje, bez deště slunéčko hřeje.
 399. Když pálí srpen, bude pálit i víno.
 400. Nejsou-li v srpnu hříby, nebude v zimě sněhu.
 401. Září jezdí na strakaté kobyle.
 402. Babí léto — léto na odchodě.
 403. Září víno vaří, říjen — víno pijem.
 404. Spadne-li v říjnu listí, bude mokrá zima.
 405. Říjen a březven rovné jsou ve všem.

406. Listopadové hřmění pšenici ve zlato mění.
 407. Když dlouho listí nepadá, tuhá zima se příkrádá.
 408. Mléčná dráha v prosinci jasná, bude v příštím roce úroda krásná.
 409. Prosinec se sněhem na pěšině, žitko je na každé výšině.
 M 33—198

HÁDANKY

410. Nosí hřeben, ale nečesá se. (Kohout) Vá 17
 411. Štvy rožky a na zádech uzal. (Slimák) Vá 18
 412. Sedí, sedí na střeše,
 kouří tabák, nekřeše,
 a přec mu hoří. (Komín) E₂ 55
 413. Čtyři rohy,
 žádné nohy;
 chodí to,
 stojí to. (Dveře) E₂ 55
 414. Jde to ve dne v noci
 a cesty tomu neubévá. (Hodiny) Vá 17
 415. Nejí to, nepije to,
 vě dne v noci pracuje to. (Hodiny) Vá 17
 416. Dyž to necháš, mlče to,
 dyž to zdvíhneš, křiče to. (Řetěz) Vá 18
 417. Jiné šatí a sama je nahá. (Jehla) Vá 17
 418. Je soudeček bez obrouček,
 je v něm dvojí víno,
 a přece se nesmíchá. (Vejce) E₂ 59
 419. Roztloukla se nám bečička,
 žádný bednář ji nespraví. (Vejce) E₂ 59
 420. Bílé to vyhodíš,
 a když to spadne, je to žluté. (Vejce) E₂ 59
 421. Visí, visí visatec,
 pod ním stojí chlupatec;
 až visatec upadne,
 chlupatec ho popadne. (Žalud, vepř) E₂ 57
 422. Tázala se hryzka, je-li chňapka doma? (Myš, kočka) E₂ 57
 423. Stojí, stojí hůlka,
 na té hůlce kulka,
 a v té kulce na tisíce. (Makovice) E₂ 63—64

424. Plná škola dětí
a nemají kudy ven. (Makovice) E₂ 64
425. Přišel k nám bílý kůň,
zalehl celý dvůr. (Sníh) E₂ 53
426. Sletěl ptáček bezperák,
na náš stromek bezlisták,
přišlo na něj bezzubátko,
sežralo to bezpeřátko. (Sníh
a slunce) E₂ 53
427. Přišel k nám bílý vůl,
vypil vody plný důl. (Mráz) E 53

ZARÍKÁNÍ

Na uhrančivost:

428. Pán Bůh od věků věků —
předivné jsou jeho milosti!
Ty a ty (jméno zažehnávaného)
já tobě dělám vodu,
na nádchu, na přehlídku,
na uhrančivost:
jestli tě napadla
buď z vody nebo z větru,
buď z leknutí nebo přejití;
jestli tě kdo uhranul
jakýmakoli očima:
buď modrýma, neb zelenýma,
buď černýma, neb červenýma;
buď muž, nebo žena,
buď mládenec, nebo panná,
buď pachole, nebo děvče.
K tomu mi dopomáhej Bůh Otec, Bůh Syn a Bůh Duch
svatý amen. E₁ 419

Na uřknutí:

429. Svatý, svatý, svatý,
Pán Bůh zástupů!
Ta slova říkej třikrát; potom vezmi sklenici s vodou studenou
a sedm žhavých uhlíků a říkej dále:

Uřkla-li tě panna,
pomáhej tě svatá Anna;
uřknul-li tě mládenec,
pomáhej tě svatý Vavřinec;
uřkla-li tě žena,
pomáhej tě svatá Majdalena;
uřknul-li tě muž,
pomáhej tě svatý Majnuš;
uřkla-li tě bába,
pomáhej tě svatá Sába;
uřknul-li tě dědek,
pomáhej tě svatý Melchisedek;
uřklo-li tě dítě,
pomáhej tě svatý Víte.

Při každém tom jménu pusť jeden uhlík do vody; který se po-
topí a zůstane ležeti na dně, můžeš z toho souditi, že ta jme-
novaná osoba (. . .) toho nemocného uřkla. Potom dej mu se
té vody trochu napítí a ostatkem umyj jemu tvář i ruce a tří
po žilách. E₁ 419

Na bradavice:

430. Když zvoní hrana — ale nesmíš věděti, kdo zemřel —
vezmi kousek syrového hovězího masa, tím ty bradavice stírej
a při tom třikrát říkej:
Hrana zvoní, nevím komu:
bradavice, jděte z domu!
až tam toho pochovají,
ať vás taky zakopají.
Pak to maso zakopej pod okap, a nežli shnije, bradavice se
ztratí. E₁ 420

Na lásku:

431. Na sv. Šimona a Judy 28. 10. v noci o 12. hodině chodí
panny do zeleného žita poslouchat, odkud přijde jich souze-
ný, říkajíce:
Nevím, nevím, v kterou stranu
já se přesmutná dostanu:

štěkej, štěkej pes,
kde můj milej dnes!

Místem chodí třást kolem v plotě anebo stromem, kterýž stojí na trojím rozhraní, mluvíce takto:

Třesu, třesu, nepřestanu,
dokud znamení nedostanu:

štěkej, štěkej pes,
kde můj milej dnes! E₁ 81

432. Po posvícení počínají se přástvy a trvají až do popeleční středy < . . . > Místem i hoši přicházejí sem, což dívkám ovšem není nemilé; ano samy je přivábíti hledí tímto způsobem: smetají ze všech koutů smetí doprostřed světnice, říkajíce:

Smetáme smetí:
mládence, vdovce,
ať přijde, kdo chce:
od východu,
od západu,
z předu, z zadu
přes zahradu.

Potom to smetí vyhodí před stavení na cestu. E₁ 82

433. < . . . > Tuto připomenouti dlužno o *šťastné vodě*, na niž to chodí děvy na letnici nebo na Bílou sobotu anebo před svátky Panny Marie (letními 5., 15., 22. 8.). Nalézá se pak šťastná voda ta v studánce, do které se ze všech čtyř stran světa voda stíká a jenž blíže křížových cest se nachází. Děva, jež na ni jde (zřídka jsou děvy dvě, víc jich téměř nikdy), nesmí s nikým mluvit, nesmí se ohlédati, na potřebu jíti atd., jinak by se zlých následků tím dočinila, že by n. p. veškerým mládencům zle páchla, všady sama státi, samou ostávati musila atd. < . . . >

Přišedši k vodě, praví jí nabírajíc:

Beru ťa, vodičko,
pěti prstama a pátú dlaňú,
aby švární pacholci
chodili za mnú,

a slova ta říká po čtyrykráté, totižto na všech světa stranách vodu berouc. Přijde-li navracejíc se s vodou, k nějakému stro-

mu, tedy hned oslovuje ho např.: Ty jabloň, ty mně ho nakloň; ty trň, ty mně ho hrň. Jdouc okolo plotu domu toho, v němž šohaj bydlí, ulamuje několik roždin, a to na více místech, aby víc milovniců dostala. Doma z roždí toho udělá oheň, dá do šťastné vody té zelinky, v té věci, jako mní, účinné, např. laskavec, polajku, májovník, a tak uvařenou vodou se omývá a nejinák očekává, než že se za ní milovníci pohrnou. < . . . >

S 689

LIDOVÉ NÁPISY A DOPISY

Na kraslicích:

434. Komu tu pomlázku dám,
ten srdce mého bude pán. F₂ 112

435. Tu máš pomlázky
vode mne z lásky. F₂ 113

436. Miluju, netajím,
ale koho, nepovím. F₁ 114

437. Je na světě hodně ptáčků,
kteří pěkně zpívají,
zde je zase hodně hochů,
kteří věrně milují. F₂ 115

438. Pěkné sú vajíčka,
pěkný je můj milý,
já mu je daruju,
protože ho věrně miluju. F₂ 115

439. Kdybych já věděla,
že miluješ jinou,
dala bych si řezat
svoje srdce pilou. F₂ 117

440. Pěkný si, Janičku, přes tebe není,
ach, škoda, přeškoda, že těch peněz není. F₂ 117

441. Nemysli, synečku, že sa nevdám,
když červeného fěrtůška nemám.

F₂ 117

442. Letí ptáček, letí,
veselo si zpívá,
že z dlouhého milování
málokdy co bývá.

F₂ 122

443. Nechytaj sa dvůch břehů,
oba sa ti uvezů.
Drž sa edem jednoho,
toho kořeňového.

F₂ 122

444. Let, holubičko, letem,
nes mír celým světem.
Nechť zní světem skromná věta:
Mír všem národům světa.

F₂ 125

Na šátcích:

445. Dala sem ti šátek
zlatem vyšíváný
když sme odcházeli
na dvě různé strany
na východ a západ
kdož ty naše slzy
tenkrát mohl chápat
jiný rozejdou se
brzy zapomenou
brzy jejich žaly
větry rozeženou
nám však naše srdce
zapomenout brání
škoda věčná
toho milování
to je ten prstének
od mého milého
já mu ho navrátím
půjdem za jiného.
Mikésková z věrné lásky.

F₂ 167

Dopisy

446. V Šternberg am 6ten März

Moje ze všech znejmilejší

Terinko já tě nastokrát Pozdravuju a doufám v Pána Boha, že tebe s mojima párma Řádkama při dobrém a stálém zdraví Od Boha zachovalou vinatrefím, co se ale mně dotejče já sem buď Bohu Chvála dosavad Zdráv. Velice sem bil potěšený dyž sem od Tebe Psaní obdržel a z něj virozumněl že tys ho obdržela, z vědomostí Tobě sloužím že naše Kompagni 15teho Tohoto Měsíce prič pudeme, a to do Polcka a nepřidem aš za dva Roky neb je tam odtad 76sát Mil na ten způsob budu mít 112 Mil domů, tak si můžeš pomislit že letos též ani za rok na Odlab nepřidu až na třetí Rok, jestli mně Bůch zachová tak se zase domů podívám, neb jest mně to velice líto, že sem na Odlab nešel neb vás žádného za čtyři roky vidět nebudu, jesli moje Rodiče živi nebudou tak těžko víc domů přídu co bich tam dělal neb bich tam neměl žádného gde bich mohl jít. Brater a Sestra mně tak rádi nebudou vidět Jak Rodiče a taky vod nich nemůžu nic žádat neb vím, že mnoho nemají. S toho sem bil velice potěšený dyž sem s toho od tebe obdržného Psaní virozumněl, že si to sama virozumněla, že si mě s tvém Psáním velice ublížila, že si mně tak neměla psat neb sem já tím nebyl vinen, neb sem já nemoch psát, nebo sem zapomněl, jak mám atres psat tak tím způsobem sem nemoch žádný Psaní poslat, nejčki dyž už vím jak mám atres psat tak tobě jak moje možnost bude tobě psat budu abis mně zas za žádného špatného Člověka Falešníka a Lháře a Podvodníka držela. To jest mně velice líto že tebe dlouho vidět nebudu neb bich já bil s toho velice potěšený, nového tobě nemůžu nic psat, neb tady nejni nic slišet. S tím tě do ochrany boží poroučím a zůstávám tvůj upřímný a věrný Milovník až do smrti

Albert Hawlat,

Canonir der 8tn Herr Hauptmann

Joseph Schmidt Compagnee (. . .)

F₁ 188—189

447. Můj nejmilejší Francku!

Já ťa na tisíckrát pozdravuju a ze srdca si žádám, aby ťa toto moje psaní ve šťastí a zdraví vynatrefilo. Než ti začnu psát, mosím ti křesťanské pozdravení dat. Pochválen buď Ježíš Kristus. Keď sem včera po dvoře chodila, na teba sem myslela, až mňa moja hlava od toho bolela. Na vedomost ti dávám, že sme šeci zdraví a že sa to zas šecker spraví. Říkala sem si převčerajšky jednu pesničku, jak sem ti pripínala za širůch voničku. Leť, psaníčko, leť, přes Lanžhot, k mému milému hned. Keďby všeci andělícci mně to říkali, a se mnú písali, nikedy by ti to všecko nevyprávěli.

Ešče jednu ťa tisíckrát pozdravuje
Tvoja Anka

F₁ 194

448. P.B.J.K.

Drazemilovaná Přítelkyně!

Nastal mne radostný den, měla sem překrásny sen, ani sem v noci nemohla spát bych mohla tobě drahá přítelko přání psát. Dřív než ranno vlaštovička vidala svy ranni ples, dřív než vonna konvalinka vidala svou vůni dnes, já musela vstátí díky Bohu vzdátí

A coto má znamenati?

Snad připadá svátek tvého jména? Jati přeji mnoho štěstí zdraví a stále spokojenosti ve stavu tvém. Doprovázej tebe spokojenost blahá, zde na zemi, a tvou stesku milostivé nebe nechť posází růžemi. Tento den ti opět přines nové slasti kolikrát se koliv vrati zas, daleko ať prchnou všecky strásti radosti prožívej každý čas.

Pero psalo a moje srdce tobě vinšovalo.

Z vroucím srdcem toto své Nejmilejší přítelkyni přeje vždy oddana Cecilie

Havláskova

VSA

II/ LIDOVÁ PRÓZA

Lidový prozaický projev
a jeho zvláštnosti

Pohádky

Pověrečné povídky, legendy,
a pověsti

Vzpomínkové vyprávění,
vyprávění ze života, domněnky,
kronikářské zápisy

Humorky a anekdoty

Lidový prozaický projev a jeho zvláštnosti

Charakter vlastností a poetiky lidového prozaického vyprávění, tedy lidových povídek, je stejně obtížně určitelný jako u lidových písní. Tam i zde sice máme představu o jistých skupinách podle tematiky nebo podle způsobu jejího zpracování, avšak neustále si uvědomujeme, že veškeré třídění platí jen v nejhrubších rysech, protože folklór je v neustálém pohybu, vývoji či odumírání, a každé vypravování je vlastně improvizací na dané téma, za daných okolností, pro dané posluchače a s daným záměrem. Ptáme se tedy, co a proč se sděluje, jaký je cíl vyprávění a jaký repertoár se tak vytváří (*plán významu*); zajímá nás, jakým způsobem vyjadřuje mluvčí své myšlenky (*plán výrazu*); při jaké příležitosti a v jakých souvislostech probíhá sdělování a jak je historicky a společensky ovlivňováno (*plán funkcí*); a konečně chceme vědět, kdo je osoba mluvčího, v jakém vztahu je k posluchačům a v jakém vztahu je vyprávění k ostatním složkám lidové kultury a lidového estetického povědomí (*plán konotací*). Abychom tyto poznatky přehlednili, budeme lidovou prózu sledovat:

1. V rámci povídání, vypravování, sdělování, tedy jako *sdělovací akt*. K tomu bychom měli znát osobu mluvčího, příležitost k vypravování, o čem vypravuje a kdo jsou posluchači. Jestliže za folklórní vyprávění považujeme sdělení, jehož mluvčí chce v rámci dané skupinové tradice poskytnout novou informaci tak, aby jí současně publikum pobavil nebo ji vyprávěl v logickém sledu (tj. s kompozičním záměrem), pak také hned vidíme, jaké kvality by mluvčí měl mít. Příležitostí k povídání je i dnes stále dost a obratný či zkušený mluvčí jich dovede náležitě využít a odhadnout, co a koho bude asi zajímat. Proces sdělování se ovšem stále řídí většinou nepsanými pravidly. Tak např. dobře víme, že k vypravěčské tradici patří obecné zákonitosti mluvení vůbec, jako je aktuální členění věty, oslovení posluchačů, jímž se ubezpečujeme, že nás poslouchají, reagování na připomínky, vyvolávání smíchu, souhlasu nebo rozhořčení, používání nářečí nebo běžně mluveného jazyka; patří sem i postupy, kterými se odlišuje např. vyprávění pohádek od vyprávění vzpomínek, jak uvidíme dále. To jsou projevy tradice, která vězí hluboko v povědomí mluvčího a určuje jeho repertoár a interpretaci, snahu o aktuálnost, informativnost nebo zábavnost. Posluchači-vnímatelé pak spolurozhodují o pravděpodobnosti či nepravděpodobnosti sdělení, o záměrné či nezáměrné věrohodnosti a o poutavosti vypravování; víme už, že tomuto zkoumatelskému vztahu a vzájemnému kontaktu mezi vnímatelem a mluvčím (ne naopak) říkáme „*zpětná vazba*“: ještě se k ní vrátíme. Nesmíme zapomenout ani na to, že ústní vyprávění je často doprovázeno gestikulací, změnou intonace nebo intenzity hlasu či mimikou, tedy mimojazykovými prostředky, blízkými prostředkům divadla jednoho herce.

2. Povídáním, vypravováním, sdělováním vzniká *povídka, vyprávění, sdělení*. Co je povídka? Víme, že lidská paměť způsobuje často nejen stírání